

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Kristina Aimla-Volkov

ENESEKUVAND KIRJADES
ILONA LAAMANI
KOLME KIRJAVAHETUSE NÄITEL

Magistritöö

Juhendaja: PhD Leena Käosaar

Tartu 2026

Olen magistritöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõttelistele seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Kristina Aimla-Volkov

25. mai 2026

Annotatsioon

Magistritöö keskendub Ilona Laamani kirjades konstrueeritud enesekuvandile, võttes aluseks tema kolm eripalgelist, Ott Arderi, Valev Uibopuu ja Harald Keilandiga peetud kirjavahetust. Töö eesmärk on selgitada, milline koondportree kirjade autorist erinevate kirjavahetuste põhjal kujuneb ning kuidas põimuvad selles adressaatide lõikes dünaamilised eneseesitused.

Eesmärgi saavutamiseks lähtutakse kolmest küsimusest: (1) millised korduvad teemad, motiivid ja probleemid aitavad mõista autori maailmapilti, (2) millised isikuomadused, väärtused ja hoiakud kirjades esile tulevad ning (3) kuidas varieerub eneseväljendus ja suhtluslaad.

Magistritöö esimeses peatükis avatakse teoreetilised lähtekohad, teises tutvustatakse kirjavahetuse osapooli ning kolmandas analüüsitakse Laamani „kirjamine“ hermeneutilise ja empaatilise lähilugemise kaudu. Analüüs osutab, et Laamani enesekuvand kujuneb kirjavahetustes suhtelisena, põimides isikliku kogemuse, adressaadisuhte ja paguluses elava loovisiku identiteedi.

Märksõnad

Ilona Laaman, kirjažanr, enesekuvand, pagulus, kirjavahetus

Sisukord

Sissejuhatus	6
1. Teoreetilised lähtekohad	10
1.1. Kiri kui žanr ja kommunikatsioonivorm	11
1.2. Erakiri kultuuriloolise ja biograafilise allikana	14
1.3. Kirjavahetus kui uurimisobjekt	16
1.4. Enesekuvand, enesejutustus ja eneseesitus kirjades	17
1.4.1. Kirjades avalduva enesekuvandi uurimisest	18
1.5. Kirjade tõlgendamise metoodika: hermeneutiline ja empaatiline lähenemine.....	20
2. Kirjavahetuse osapooled	24
2.1. Ilona Laamani elulooline taust	24
2.1.1. Ilona Laamani mälestustes avaldunud enesekuvand	25
2.2. Ott Arderi elulooline taust	28
2.3. Valev Uibopuu elulooline taust	29
2.4. Harald Keilandi elulooline taust	30
3. Kirjavahetuste analüüs	32
3.1. Kirjavahetuste üldisloomustus ja analüüsiraamistik	32
3.2. Ilona Laamani ja Ott Arderi kirjavahetuse üldisloomustus	33
3.2.1. Kirjavahetuse algus	34
3.2.2. Kirjavahetuse kesksed teemad	35
3.2.3. Ilona Laamani enesekuvand kirjades Ott Arderile	39
3.3. Ilona Laamani ja Valev Uibopuu kirjavahetuse üldisloomustus	42
3.3.1. Kirjavahetuse algus	42
3.3.2. Kirjavahetuse kesksed teemad	43

3.3.3. Ilona Laamani enesekuvand kirjades Valev Uibopuule	46
3.4. Ilona Laamani ja Harald Keilandi kirjavahtuse üldiseloostus	48
3.4.1. Kirjavahtuse algus.....	49
3.4.2. Kirjavahtuse kesksed teemad	50
3.4.3. Ilona Laamani enesekuvand kirjades Harald Keilandile	54
3.5. Enesekuvandite võrdlus.....	56
KOKKUVÕTE.....	60
Arhiiviallikad.....	64
Kasutatud allikad	65
SUMMARY	71

SISSEJUHATUS

Isiklikud kirjad ja kirjavahetused on ühtviisi väärtuslikud nii oma algses rollis info vahendaja, sideme looja ja säilitajana kui ka võimalikus järelelus uurija või kirjastaja töölaual ning publitseerituna lugeja käes. Paljude eraviisiliste läkituste sisu jääb igaveseks ainult adressaadi ja adressandi vahele, arvukaid sõnumeid säilitatakse perekonna reliikviatena avalikkuse eest varjul. Teisalt on läbi aegade koostatud laadilt isiklikke, kuid teadlikult laiemale publikule suunatud kirju, mis ongi mõeldud ettelugemiseks või muul viisil levitamiseks. Nendega sarnanevad mõneti kultuurikirjavahetused, mida võidakse vahel pidada kindla sihiga pikem mõttevahetus sobiva hetke saabudes trükki lasta.

Avaliku ja privaatse piirimaile asetub loovisiku lahkumise järel valdkondliku mäluasutuse arhiivile üle antav epistolaarne pärand. Arhiivimaterjalides, millega kirjavahetuste uurijad enamasti töötavad, tehakse Triinu Ojamaa ja Maarja Hollo (2023: 6–7) sõnul harva juttu „igapäevaelu asjadest või „kõigest, mis pähe tuleb“, käsitletakse eelkõige kultuuriteemasid. Mõnel puhul on see tingitud kas loovisiku enda või tema lähedaste otsusest üleantavat eelnevalt sorteerida või kureerida. Ometigi võiks kirjanike, kunstnike, muusikute ja teistegi tuntud ja tunnustatud ühiskonnategelaste kirjadesse talletatud argielu ülestähendused heita valgust nende isikute elukäigu kujunemisele ning pakkuda huvi nende loomingu ja laiemalt neid ümbritseva ajastu ning ühiskonna- ja kultuurielu nähtuste uurimise kontekstis. Veelgi enam, need oleks, Ojamaa ja Hollo (2023: 7) mõtet laenates, „suurepäraseks allikaks [...] uurijatele, kes püüavad luua süsteemsemat pilti inimese tundeelu või enesekuvandi väljendumisest kirjades“.

Aastal 2010 trükivalgust näinud Methise omaelulookirjutuse teemanumbris tõdeti, et eesti kirjandusteaduses ja kirjandusloos on autobiograafilisele ainesele keskenduvad uurimistööd marginaalses rollis (Kurvet-Käosaar 2010: 8). Viimase kümnendi vältel on olukord paranenud – hoogustunud on omaeluloolise materjali, sealhulgas kirjavahetuste talletamine arhiividesse, seda näiteks Eesti Kirjandusmuuseumi ja selle partnerite erinevate kogumisvõistluste kaudu, aga ka arhiivimaterjalil põhinevate käsitluste avaldamine. Ilmunud on mitmed mahukad publikatsioonid, teiste seas Rutt Hinrikuse ja Tiina Ann Kirsi „Eesti elulookirjutus: antoloogia“ (2019) ning Mäetaguste erakirjavahetuste uurimise erinumber (2023). Kitsamalt tundeelu ja enesekuvandi väljendumist kirjades on siiski üsna vähe kajastatud. Näitena saab tuua Maarja Hollo

(2023) artikli, milles analüüsitakse 1930ndatel Patarei vanglas karistust kandnud kommunist Fromhold Veidenbergi kirju. Hollo (samas) annab arhiivimaterjalidele tuginedes ülevaate Veidenbergi taustast ning kirjeldab strateegiaid, mida vang emotsionaalse sideme loomisel kasutab, kuid põhitähelepanu on sellel, millisena kinnipeetav ennast adreseedile, tema jaoks esialgu võõrale, kuid kirjavahetuse käigus lähedasemaks muutuvale kirjapartnerile näidata soovib.

Siinse magistritöö keskmes on Rootsis Uppsalas elanud eesti luuletaja Ilona (passinimega Ilona-Anna) Laamani (10.02.1934–26.06.2017) kolm eripalgelist kirjavahetust, mida säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA). Neist varaseima algusega on kirjavahetus Laamani vennapoja, lastekirjaniku, luuletaja ja tõlkija Ott Arderiga (26.02.1950–26.06.2004). See võrdlemisi fragmentaarsena säilinud kirjalik suhtlus argistel, perekondlikel ja kollegiaalsetel teemadel jääb ajavahemikku 1967–1997. Sissevaadet romaanide „Lademed“ ja „Keegi ei kuule meid“ rootsi keelde tõlkimise ning kirjastamise protsessi pakub mõningate pausidega 1971. aasta novembrist 1995. aasta aprillini väldanud dialoog Rootsis elanud eesti kirjaniku, nimetatud romaanide autori Valev Uibopuuga (19.10.1913–18.03.1997). Kolmas käsitletav kirjavahetus ilmestab kirjasõpruse ja romantilise partnerluse kujunemist arsti, kunstikoguja ja kultuurihuvilise, samuti Rootsi väliseestlase Harald Keilandiga (12.08.1921–12.03.1997) aastail 1995–1996.

Ilona Laaman kuulus 1960ndatel debüteerinud viimasesse pagulaskirjanike põlvkonda, kes Rutt Hinrikuse (2008: 207–208) sõnutsi tuli „kirjandusse väljaspool Eestit ja kirjuta[s] eesti keeles“, soovis „revideerida senist eesti paguluse rahvuslikku narratiivi“ ja mässas „varasema generatsiooni kehtestatud reeglite vastu“. Laamanilt ilmus kokku seitse luulekogu, lühiproosat ja autobiograafiliste sugemetega kollaaž „Vesi ahjus“. Tema loomingut on iseloomustatud kui fantaasierikast ja üllatuslikku (Eller 1969), laadilt juurdlevat ja hingestatult naiselikku (Grünthal 1982: 87–88), isikupärast, (enese)iroonilist ja inimlikku (Grabbi 1987: 80–81), aga ka kui aforistlikku, lakoonilist ja vaoshoitut (Kiin 1989: 497) ning lugejat oma „kaasajastatud“ paralleelide, võrdluste ja metafooridega irriteerivat (Kepp 1993: 399). Debüütliku ilmumise järel Enn Nõule (1971) antud intervjuus tõdeb Laaman ise: „Minu meelest minu luuletused on tunded, mis on saanud mõteteks“.

Rutt Hinrikus (2000) on Ilona Laamani luulekogu „Mulle ei meeldinud su nimi“ arvustuses nentinud: „Luuletajad kirjutavad enamasti omaenese lugu, lugejatele kajab

vastu nende lugu“. Sama vaatenurka saab mööndustega kohandada kirjavahetustele, pidades silmas, et nende puhul on „omaenese loo“ kirjutaja tavaliselt ühtlasi „vastu kajava looga“ lugeja, kelle „kajast“ saab samuti „omaenese lugu“. Tekkivas interaktsioonis tuleb kirjavahetuse osapooltel ennast kuidagi positsioneerida, luua see „mina“, kes oleks kirjapartneri jaoks äratuntav, vastuvõetav ja kõitev. Nii joonistubki korrespondentsides välja kirjasaatja enesekuvand, mis võib kirjavahetusesti erineda, rikastades sel viisil uurijale uuritavast avanevat pilti.

Algse tõuke Ilona Laamani kirjavahetustega tutvumiseks andis põgus telefonivestlus tema pikaaegse tuttava, kirjanik Enn Nõuga kevadel 2018. Käesoleva töö autor on perekondlikult Ilona Laamani ja Ott Arderiga seotud, kuid isiklik kontakt Laamaniga jäi pinnapealseks, piirdudes pühadekaartide saatmise ning kahe vahetu kohtumisega Tallinnas 1990ndate keskel. Ilona Laaman ei suhelnud oma viimastel eluaastatel Eestis elavate sugulastega enam aktiivselt. Tema matmispaiga ülesleidmiseks Enn Nõult abi küsides selgus lisaks urni sängitamise täpsemale asukohale, et Nõu on Laamani lahkumise järel tema elaniketa jäänud Uppsala korteris tänuväärsest erinevaid pabereid ja dokumente kokku pakkinud ning EKLaSse toimetanud.

Arhiivi üle antud materjali (reg 2017/92) läbivaatamisel muude paberite hulgast leitud kirjad iseloomustavad siiski pigem neid, kes Laamanile kirjutasid. Säilinud on temale suunatud läkitused valdavalt isiklikel teemadel, lisaks üksikud Laamani kirjade mustandid ja saatmata jäänud sõnumid. Magistritöö planeeritavat eesmärki ja mahtu arvestades langes valik seega juba varem EKLaSse jõudnud Arderi, Uibopuu ja Keilandi isikufondides säilitatavatele kirjasuhtlustele. Fondides on materjal selgemalt piiritletud ning esindatud on kirjavahetuse mõlemad pooled. Ott Arderi läkitustele, mida on analüüsitavates kirjavahetustes kõige vähem, Uppsalast mõnevõrra üllatuslikult täiendust ei tulnud.

Käsitlen valitud kirjavahetusi uurimistöös biograafilise allikmaterjalina, kuid konkreetsete elulooliste faktide kogumise asemel on põhitähelepanu identiteediloomel, enesekuvandil, mille Laaman korrespondentsi teise osapoole jaoks oma isikust konstrueerib. Eesmärk on leida vastus küsimusele, milline koondportree kirjade autorist erinevate kirjavahetuste põhjal kujuneb ning kuidas põimuvad selles adressaatide lõikes dünaamilised eneseesitused. Eesmärgi saavutamiseks olen püstitanud kolm toetavat uurimisküsimust:

1. Millised korduvad teemad, motiivid ja probleemid aitavad mõista autori maailmapilti?
2. Millised autori isikuomadused, väärtused ja hoiakud kirjades esile tulevad?
3. Kuidas varieerub kirjavahetustes autori eneseväljendus ja suhtluslaad?

Küsimustele vastuste leidmiseks kasutan meetodina hermeneutilist ja empaatilist lähenemist ning kirjade lähilugemist, abimaterjalina Laamani memuaare (vt Laaman 1994 ja 2007) ning intervjuusid Eesti Rahvusringhäälingu ja Eesti Päevalehe arhiivist (vt E. Nõu 1971; Süda vaatab... 1990; Raamatukoi 1997; H. Nõu 2000).

Magistritöö jaguneb kolmeks osaks, mis on omakorda liigendatud alapeatükkideks. Esimeses peatükis annan ülevaate uurimistöö teoreetilistest lähtekohtadest, alustades kirja kui žanri ja kommunikatsioonivormi tutvustamisega. Teises alapeatükis vaatlen erakirja kultuuriloolise ja biograafilise allikana ning kolmandas kirjavahetusi uurimisobjektina. Neljandas alapeatükis käsitlen enesekuvandi, enesejutustuse ja eneseesituse viise ning nende uurimist kirjades. Viiendas alapeatükis avan kirjade tõlgendamisel kasutatavat hermeneutilist ja empaatilist lähenemisviisi ning lähilugemise kui uurimismeetodi eripärasid.

Teine peatükk keskendub kirjavahetuse osapooltele. Põhjalikumalt süvenen Ilona Laamani eluloolistesse andmetesse, lähtudes varasematest käsitlustest ning Laamani memuaaridest ja intervjuudest, mille abil loon uurimiseks vajaliku tausta. Kirjapartnerite elukäigust annan kompaktsema, kuid siiski piisavalt informatiivse ülevaate.

Kolmanda peatüki alaosades analüüsin kirjavahetusi eesmärgiga leida vastused püstitatud uurimisküsimustele. Iga kirjavahetuse algust käsitlen eraldi kui olulist sõlmpunkti kirjapartnerite epistolaarses tegevuses. Seejärel annan ülevaate kirjade kesksetest teemadest ning kirjavahetuse lõikes avalduvast enesekuvandist. Lõpuks teen võrdleva kokkuvõtte Ilona Laamani minapiltidest, et mõista, kuidas ta end erinevates kirjavahetustes esitab ja mil määral tema enesekuvand kirjavahetuste lõikes lahkneb või kokku langeb.

1. TEOREETILISED LÄHTEKOHAD

Kirjandusteaduses ning teistes humanitaarteadustes on kirjad läbi aegade olnud eelkõige allikaks, milles sisalduvat infot kasutatakse kirjade autori biograafia koostamisel või mis aitab tema loomingut paremini mõista. Ajalooliste faktide väljaselgitamiseks on traditsiooniliselt eelistatud ametlikke kirjavahetusi, kuna neid peetakse loomult subjektiivsete erakirjadega võrreldes usaldusväärsemateks ja kaalukamateks (Lahtinen jt 2011: 12). Samas, nagu tõdeb Rutt Hinrikus (2019: 5), asetub „personaalne ajalugu [...] laiemale taustale, milleks on ajalooline periood, seda ei saa valida“. Nii on iga kirjavahetus tihedalt seotud oma kirjutamisajaga ning ka erakirjad, ehkki subjektiivsed, võivad isiklike kogemuste, argielu, suhete, hoiakute ja emotsioonide kaudu ajaloolist perioodi avada viisil, mida ametlikud allikad sageli ei võimalda.

Teisalt on kirju uuritud kirjanduslike tekstidena, pöörates tähelepanu nende „kunstilisele iseloomule“, stiilile, vormile ja retoorikale ning kirjades loodud maailmadele (Schuster 2020: 6). Viimase lähenemisega haakub Margaretta Jolly (Jolly ja Stanley 2005: 92) käsitus, mille kohaselt kehtib lugeja ja kirjutaja vahel kirjade puhul ilukirjandusega sarnane lepe – tekstist ei otsita tõde, sest tõlgendus ja tekstile omistatav tähendus sõltub konkreetsest vastuvõtjast. Kiri avaneb oma isikupäras, autentsuses ja intiimsuses niisiis täielikult vaid adressaadile, kellele see on suunatud, adressandil on aga vabadus luua endast erinevate kirjavahetuste lõikes erinev *persona*¹. Enamasti kohandatakse kirja stiili ja tooni vastavalt üldtunnustatud tavadele ja suhte laadile ning selle kaudu ilmnevad ka osapoolte rollid. Pikemates korrespondentsides, mille vältel kirjapartnerid mõnikord silmast silma ei kohtugi, on aja jooksul „avastatav *persona*“ aga vähem ilmne. (Samas: 93)

Eelnevast lähtudes võib kiri olla ühtaegu nii kommunikatiivne kui ka eneseloomeline materjal, mis kannab informatiivset funktsiooni, kuid sünnib alati konkreetse suhtlussituatsioonis ning on seotud kirjutaja ja adressaadi suhtega. Lisaks mõjutab kirja olemust žanrispetsiifika, millega tuleb kirjade käsitlemisel arvestada. Järgnevalt tutvustangi esmalt kirjažanrile omaseid tunnuseid ning kirja kui

¹ Carl Gustav Jung on *personat* defineerinud sotsiaalse maski või rollina, „indiviidi poolt tihti suure vaevaga konstrueeritud väljavõt[tena] kollektiivsest alateadvusest“ (vt Jung 2015: 48–49). Persona viitab tekstis esitatud rollilisele minapildile, enesekuvand hõlmab aga laiemat ja püsivamat kujutlust autorist, mis moodustub tekstide ja eneseesituste koosmõjul.

kommunikatsioonivormi eripärasid. Seejärel vaatlen kirju ja kirjavahetusi kultuuriloolise ja biograafilise allika ning uurimisobjektina. Samuti käsitlen enesekuvandi, enesejutustuse ja eneseesituse teoreetilisi lähtekohti, mis võimaldavad analüüsida, kuidas autor end eri kirjavahetustes kujutab ja milline pilt temast nende põhjal kujuneb. Lisaks toon välja kirjades ilmneva enesekuvandi uurimise võimalused ning vaatlen eneseesituse viise. Enne analüüsi juurde asumist avan lühidalt ka hermeneutilist ja empaatilist lähenemisviisi, mida siinses töös Anna Hukka (vt 2023a: 126) eeskujul kirjade uurimisel kasutan.

1.1. Kiri kui žanr ja kommunikatsioonivorm

Kiri, mille keskseks tunnuseks on suunatus konkreetsele vastuvõtjale või auditooriumile, on üks vanemaid kirjaliku suhtluse vorme. Liz Stanley (2004: 209) tõdeb, et kiri võlgneb oma olemasolu paljuski adressandi ja adressaadi vahelisele otsesele või kaudsele vahemaale, mille ületamiseks kirjavahetusse astutakse. Kirjast saab justkui teise osapoole aseaine, mis esindab teda erinevate joonte, näiteks talle omaste fraaside või kirjavigade, aga ka teadmise kaudu, et just saatja on kirja kokku voltinud või kohviplekid paberile teinud. Nii tähistavad kirjad korrespondentide vahelist suhet ja seda sageli mitte ainult sümboolselt, mõttevahetuste läbi või kirjeldavalt, ühiseid aegu ja kohti meenutades, vaid ka konkreetset teise osapoole saadetud sõnade või lausete kaudu, mida tsitaatidena vastuskirjadesse pikitakse. (Samas) Kirjade vahetamise üheks eesmärgiks on seega distantse ületamine või lühendamine, miski, mis oli iseäranis oluline kodu- ja väliseestlaste kirjavahetuste puhul 20. sajandi teises pooles (vt Kurvet-Käosaar 2015; Ojamaa 2022; Hukka 2023a).

Veel üheks kirja eripäraks on selle „püsiv olevikulisus“. Lugeja teab, et temani jõudnud läkitus on koostatud minevikus, kuid kiri jääb esimesel ja järgnevatel lugemistel samasse hetke ning nendesse oludesse ja sündmustesse, mis kirja sisu mõjutasid (Stanley 2004: 208). David Barton ja Nigel Hall (2000: 6) toovad välja kirjade spetsiifilise deiksise ehk viitamisviisi kirjutajale ja arvatavale lugejale, ajale ja ruumile. Kirjutaja kohalolekut märgivad kirja minavorm ja nimi kirja lõpus; kiri suunatakse juba pöördumises või tervituses kindlaksmääratud adressaadile, kelle kirjutaja oma tekstis konstrueerib. Ühtlasi annab kirjutaja endale aru, et tema „siin ja praegu“ erineb adressaadi omast. (Samas) Kirjapartnerite teadlikkus suhtluse piiratusest, selle toimumisest ainult kirja vahendusel, sunnib neid kõike vajalikku edasi andma teksti

kaudu, mõnikord vastusena teise osapoole küsimustele, sageli aga spetsiifilisemat materjali laiema konteksti abil kirjeldades, sest varasem ühine pind puudub (Stanley 2004: 208).

Liz Stanley (Jolly ja Stanley 2005: 94–95 ja 100) nendib, et kirja kui žanri surumine kindlatesse piiridesse on keerukas tekstiliigi voolava, hübriidse iseloomu tõttu, seda muuhulgas põhjusel, et mahukamate kirjavahetuste autorid ja nende hulgas iseäranis kirjanikud kipuvad žanreid vastavalt oma vajadusele ümber kujundama. Siiski pakub Stanley (samas²) välja neli võimalikku kirjadele ja kirjavahetustele iseloomulikku tunnust, milleni ta on erinevaid epistolaariume uurides jõudnud:

1. kahepoolne infovahetus ehk dialoogilisus – kirjutaja ja lugeja rollid vahelduvad, tekib seotud „vestlus“, kuigi ilma teatud suulise suhtluse omadusteta;
2. eesmärgipärane siht – kiri koostatakse kindla põhjusega, isegi kui sellele ei oodata vastust;
3. referentsiaalsus – kiri ei ole olemuselt lihtsalt sõnakunstiakt, sellel peab lugejale mõju avaldamiseks alati olema seos tegeliku maailmaga;
4. asetsemine isikulise ja mitteisikulise piiril – kiri pärineb isikuliselt „kirjutavalt minalt“ ja on suunatud isikulisele „lugevale minale“, ent kirja vormiv struktuur põhineb üldtunnustatud kokkulepetel. (Jolly ja Stanley 2005: 94–95)

Kirjavahetuse **dialoogilisust** on žanrile iseloomulikuks tunnuseks pidanud mitmed uurijad (vt Stanley 2004: 202; Jolly ja Stanley 2005: 108; Chen ja Kelley 2014). Liz Stanley ja Margaretta Jolly (Stanley 2004: 213; Jolly ja Stanley 2005: 95) juhivad siiski tähelepanu kirjaliku dialoogi ja suulise kahekõne erinevustele: kirjavahetuses tekivad pausid ja puudub visuaalne kontakt, pole võimalik jälgida näoilmeid, kehahoiakut, vahetut reaktsiooni või partnerit vääritimõistmise korrigeerimiseks hetkeks peatada. Samas võib kirjutaja vastuvõtja reaktsioone ja isegi seda, kus läkitust loetakse, endale elavalt ette kujutada ja mõningatel puhkudel selle ka kirja üles märkida (vt Hukka 2023a: 123).

Kirjade **eesmärgipärasus** on jälgitav alates vanimatest säilinud kirjadest. Ojamaa ja Hollo (2023: 7) toovad välja, et Vana-Kreekas oli „kirjade kirjutamise oskusel [...] eelkõige praktiline eesmärk: tänati, õnnitleti, lohutati, vabandati, ülistati, tutvustati, anti

² Margaretta Jolly ja Liz Stanley (2005) artikkel on kirjutatud dialoogina. Kirjadele iseloomulike tunnuste kirjeldus pärineb Liz Stanleylt.

nõu, soovitati, veendi ning esitati nõudmisi ja palveid“. Praeguse ni mõjutab kirja tüüpilist ülesehitust – pöördumine, tervitus, pöördumise põhjus, hüvastijätt ja allkiri (Jolly ja Stanley 2005: 95) – antiikaja retoorikaõpetusele toetuv ning keskajal laialt kasutusel olnud *ars dictaminis*, reeglite, näidete ja juhiste kogum. Üks selle varasemaid versioone, 1135. aastal anonüümse autori poolt avaldatud *Rationes dictandi* rõhutab vajadust kirjeldada lühidalt ja selgesõnaliselt olukorda, mis andis põhjuse kirja kirjutamiseks, samuti tulemust, mida soovitakse kirja abil saavutada (Anonymous of... 1971: 222–223). Eesmärgipärasusega on seotud ka mitmed kirjadest välja kasvanud, aja jooksul spetsiifilise ja äratuntava vormi võtnud žanrid, näiteks varased teadusartiklid, patendidokumendid, aktsionäridele suunatud aruanded, ettevõtete töös kasutatavad ankeedid ning muud standardiseeritud dokumendid (Bazerman 2000: 15, 21, 24).

Stanley (Jolly ja Stanley 2005: 94–95) käsitletud eesmärgipärane siht asetub niisiis laiemasse kirjakultuuri traditsiooni: kiri on žanrina kujunenud mitte lihtsalt mõtete ülesmärkimise, vaid kindlale vastuvõtjale suunatud, teatud mõju avaldava tekstina. Vastuse ootamine ei ole seejuures kirja määrav tunnus, sest ka ühepoolsed või ametlikud läkitused, näiteks kaaskirjad, täidavad kindlat adressaadile suunatud ülesannet.

Kirjad ei eksisteeri tekstuaalses vaakumis, neid ümbritseb laiem, selgemalt piiritlemata, kuid enesestmõistetavaks peetav maailm. Liz Stanley tõdeb:

„Seega paikneb kirjade kirjutamine tegelikes asjades: kirjutatud kirjad sisaldavad kolmandate isikute edastatud sõnumeid; need on kirjutatud laua või kirjutuslaua taga toas, kus on võib-olla samal ajal ka teisi inimesi; kasutades paberit ja pliiatsit või teatud tüüpi, teatud hinnaklassi arvutit; need toimetatakse kohale postiteenuse kaudu või muul viisil; neid loetakse kindlal ajal ja kindlas kohas; sel ajal võib kohal olla teisi inimesi; ja kirja sisu võidakse neile osaliselt või täielikult edasi anda“. (Stanley 2004: 212)

Lisaks puudutavad kirjad enamjaolt päriselu objekte ja kogemusi: kirjapartnerite argipäeva, minevikku, olevikku ja tulevikku, isiklikumaid ja avalikke sündmusi, ühiseid tuttavaid ja muidki teemasid, mis kirjavahetust mõjutavad (Stanley 2004: 212). Kirju analüüsides tuleb seega arvestada nende **referentsiaalse** iseloomuga, seda mitmes plaanis. Kõrvale ei saa jätta ajalisi ja ruumilisi katkestusi, mis tingivad kirja alalise lõpetamata vormi (samas: 213).

Iga kiri kuulub pikemasse kirjade ahelasse, omamoodi võrgustikku, kus teemad korduvad – sageli elliptiliselt – vihjete või kirjast väljapoole jääva ühisosa kaudu. Hilisemale lugejale, näiteks uurijale, ei pruugi kirjas käsitletav täielikult avaneda isegi

siis, kui tema käsutuses on kogu säilinud kirjavahetus, sest puudub teadmine kirjavahetusele eelnenud ajast, sündmustest ja suhetest. (Samas) Lisaks on kirjalik suhtlus võinud katkeda või kirjade sisu ja toon muutuda tegelikus elus toimunud kohtumiste, telefonikõnede või muude sündmuste tõttu, mis jäävad kirjavahetusest väljapoole (Stanley 2011: 137–138).

Kirja **paiknemist isikulise ja mitteisikulise piiril** aitab avada David Bartoni ja Nigel Halli (2000: 1, 6, 8) kirjajututamise kui sotsiaalse praktika (*social practice*) käsitlus. Autorid leiavad, et uurima ei peaks üksnes teksti, vaid ka kirjavahetuse osapooli, kirja jututamise, saatmise, teeloleku ja kohalejõudmisega seotud tegevusi ning jututamisega kaasas käivaid artefakte, seda kõike ümbritsevat sotsiaalset konteksti ja ajastut arvesse võttes (samas). Margaretta Jolly (Jolly ja Stanley 2005: 103) osutab 17. sajandil oma tütreaga tihedat, hiljem trügis avaldatud kirjavahetust pidanud Madame de Sévigné näitele: tänapäeva lugejale isikliku ja spontaansena tunduvad tekstid on oma ajastusse asetatuna tavapärased ja pigem formaalsed, vastates toonastele normidele ja jututamisviisile. Ka nii on kirjal siiski isiklik mõõde – Jolly (samas) näeb Madame de Sévigné'i inimesena, kes „mitte ainult ei armasta jututada, vaid eelistab jututamise kaudu armastada“, suunates kirjad teisele jututamise teel ühtlasi iseendale. Isiklik ja mitteisiklik ei ole kirjas niisiis vastandlikud, vaid toimivad koos. Kirja saatja lähtub kirja koostades küll iseendast ja kirja vastuvõtjast, kuid arvestab oma kultuuriruumis juurdunud tavadega.

Kokkuvõttes on kiri ühtaegu tekst, suhtlusakt, ese ja suhte kandja, mistõttu tuleks kirjades loodud maailma vaadelda mitte lihtsalt väljamõeldud või dokumentaalse, vaid jututaja ja kirjasaaaja vahele tekkinud jagatud ruumina, kus põimuvad tegelikkus, fantaasia, muljed ja kirjapartnerite enesekuvandid.

1.2. Erakiri kultuuriloolise ja biograafilise allikana

Erakirjade kui mineviku uurimise allikmaterjali puhul on oluline roll ajal, kohal ja situatsioonil, seda nii jututamise hetke kui ka hilisema uurimise vaatenurgast. Sel põhjusel tuleb tähelepanu pöörata kirja jututamise perioodil kehtinud normidele ja tavadele ning kogukondlikele, kultuurilistele ja ajaloolistele protsessidele, mis on võinud kirja koostajat ja kirjapandu tõepärasust mõjutada (Lahtinen jt 2011: 13).

Erakirju uurides ei peaks piirduma ainult küsimusega, milliseid fakte need sisaldavad. Sama tähtsad on kirjades ära toodud fakte ümbritsevad olud ja suhted. Tiina Kirss rõhutab isiklike kirjavahetuste mitmekülgset allikaväärtust:

„Ajaloolastele ja teistele kultuuri-uurijatele annavad isiklikud kirjavahetused väärtuslikke andmeid keelepruugist, suulise ja kirjaliku väljendusviisi erinevustest, igapäevaelu detailidest, ka tingimustest, mille tõttu kirjad ei jõudnud alati kohale või olid enne adressaadini jõudmist võimude või valitsusametnike poolt läbi loetud.“ (Kirss 2019: 222)

Seega ei vahenda erakiri ainult isiklikku sõnumit, vaid ka argielu, keelelisi iseärasusi, kontrollmehhanisme ja kultuurilisi norme.

Erakirja uurimisallikana kasutades tuleb siiski olla tähelepanelik. Martin Lyons (2012: 7) toob näite Ameerika Ühendriikidesse emigreerunute kirjadest, mida ajaloolased on vahel kasutanud sõnasõnalise tõendusena ümberasuajate keerulisest, kuid läbi raskuste eduni viivast elust uuel kodumaal. Selline käsitus võib põhjustada liiga üldistavaid järeldusi, sest kirjad ei vahenda tegelikkust enamasti neutraalselt, vaid on suunatud kindlal eesmärgil kindlale adressaadile. Teisalt möönab Lyons (samas), et uuemates uurimustes ei keskenduta enam niivõrd makrotasandile, vaid kirjade põhjal püütakse mõista üksikisikute lugusid ja emigreerunu motivatsiooni, luues nii alternatiivajalugusid.

Jolly ja Stanley (2005: 92–93, 96–97) järgi ei avaldu kirjade tähendus eeskätt mitte teemades, mida neis käsitletakse, vaid suhetes, mida kirjad kehastavad. Erinevatest kirjapartnerlustest sündinud kirjadest moodustub kirjade kogum, epistolaarium³, mille lõikes võivad ühe inimese kirjad vormilt, stiililt ja toonilt adressaadist sõltuvalt erineda, kuid uurija jaoks on kirjasatja käekiri nii sõna otseses kui kaudses mõttes siiski äratuntav (samas). Epistolaariumi kui terviku vaatlemine on enesekuvandi uurimisel oluline, sest eri adressaatidele kirjutatud kirjade kõrvutamise võimaldab näha, millised eneseesituse jooned korduvad, millised sõltuvad konkreetsest suhtest ning milliseid muudab aeg.

Siinse töö seisukohalt on erakirjade kultuurilooline ja biograafiline väärtus seotud just nende kahetise olemusega. Ühelt poolt vahendavad kirjad konkreetset teavet kirjutaja

³ Liz Stanley (2011: 137) ühe käsitluse järgi hõlmab epistolaarium teatud inimese või organisatsiooni kogu kirjapärandit ehk 1) kõiki nende kirjutatud säilinud kirju ja muud epistolaarset materjali; 2) kogu nende epistolaarset tegevust, sh postkaarte ja kirjakesi, aga ka kunagi kirjutatud kirju, mis pole säilinud; 3) säilinud ja mitte säilinud korrespondentse tervikuna koos vastuskirjadega; 4) nende transkribeeritud, toimetatud ja avaldatud kirju.

elu, suhete ja ajastu kohta. Teiselt poolt näitavad need, kuidas kirjutaja end eri adressaatidele esitab, milliseid rolle omaks võtab ning kuidas oma kogemusi mõtestab. Seetõttu sobivad kirjad enesekuvandi uurimiseks eriti hästi, võimaldades jälgida nii kirjasaatja eluloolisi sündmusi kui ka tema tekstilist eneseloomet.

1.3. Kirjavahetus kui uurimisobjekt

Erakirjad on uurimisallikana isiku- ja kultuurilooliselt väärtuslik materjal. Sageli on see materjal aga lünklik – säilinud võivad olla ainult ühe osapoole läkitused, mõni selgemalt jälgitavasse ahelasse kuulunud kiri võib olla kadunud, vahel on kirju tsenseeritud või kõrvaldatud. Sellisel juhul on tervikpildi loomine paratamatult keeruline. Lisaks vahendab kirjavahetuse autori subjektiivset nägemust ning võib olla üsna isiklikku laadi, mistõttu kerkivad uurija jaoks esile eetilised küsimused. Samas võimaldavad kirjad teha tähelepanekuid mitte ainult kirjutaja elu, vaid ka ajastu, kommete, ühiskondlike protsesside ja inimsuhete kohta laiemalt (Leskelä-Kärki 2009).

Liz Stanley (2004: 204–205) osutab, et kirjade kirjutamist iseloomustab üldine fragmentaarsus ja hajutatus, ent allesjäänud kirjade paremaks mõistmiseks vajab uurija ettekujutust sellest, mis kunagi olemas võis olla. Tegelema peaks ka küsimusega, miks just teatud kirjad on säilinud ja arhiivi jõudnud – kas valik on olnud juhuslik, on selle teinud kirjutaja ise, kirjade arhiivi üleandja või arhivaar ning milline on valiku mõju uurimistulemustele (Lahtinen jt 2011: 19).

Väga mahukate kirjavahetuste puhul võib keerukaks osutuda allikmaterjali piiritlemine, ent üksiku, kuid sisu põhjal otsustades pikemasse kirjavahetusse kuulunud kirja tõlgendamine on selle elliptilisuse tõttu samuti problemaatiline. Kirjade elliptiline olemus tähendab, et neis viidatakse sageli teemadele, isikutele või sündmustele, mida kirjas otsesõnu ei seletata, sest need on kirjutajale ja adressaadile juba teada ja tuttavad. Stanley (2004: 213–214) tõdeb, et kirjavahetuste väljaandmisel võib toimetajal tekkida kiusatus tekkinud lüngad lugeja huvides ise täita, kuid selline lähenemine on vastuolus kirjale omase „lõpetamatusega“ – kiri kuulub pikemasse kirjade jadasse, mis tähendab, et mõni teema võib korduvalt, kuid korrapäraselt esile kerkida, palju jääb aga vaid aimatavalt ridade vahele. Uurijal tuleb seega säilitada tundlikkus selle suhtes, mida kiri ütleb, eeldab, varjab või millest vaikib, samuti eristada, mida kiri võimaldab kindlalt väita ja mida üksnes ettevaatlikult oletada. Oluline on olla tähelepanelik, sest ka

pealtnäha tühised pisiasjad loovad üheskoos konteksti ja sunnivad küsima keerukamaid küsimusi (Halldórsdóttir 2014: 177).

Uuriija roll ei ole uurimisprotsessis neutraalne. Kirju lugedes tekib dialoog ka algse kirja teksti ja uuriija loodava tõlgenduse vahel. Uuriija peab arvestama nii allikate fragmentaarsuse, arhiivi jõudmise juhuslikkuse, kirjade võimaliku mustandlikkuse kui ka sellega, et säilinud tekstid võivad olla hilisema korrastamise, valiku või tsensuuri tulemus. Kiri võib olla uurimistöö keskne objekt või abimaterjal, seda saab käsitleda nii materiaalse eseme, teabe kandja, suhte alalhoidja kui ka eneseesituse vahendina. Eespool välja toodud elliptilisus tingib sageli vajaduse otsida täiendavat arhiivi- või muud lisamaterjali, et selle abil kirjades mainitud inimeste ja sündmuste roll kirjutaja või kirjasaaja elus rekonstrueerida (Lahtinen jt 2011: 19). Nii võivad kirjad anda väärtuslikku teavet inimese elu, mõttemaailma, suhete ja argiste kogemuste kohta, kuid neid ei tohiks võtta vahetu ligipääsuna kirjutaja „tegelikule“ minale.

Just see eristus kirjutaja eluloolise isiku ja kirjades kujuneva tekstilise „mina“ vahel viib siinse töö keskse mõiste, enesekuvandini. Kirjad ei ava autorit vahetult ja täielikult, kuid võimaldavad uurida, millise pildi autor endast konkreetses suhtlussituatsioonis loob ning kuidas see pilt eri adressaatide ja ajaperioodide lõikes muutub.

1.4. Enesekuvand, enesejutustus ja eneseesitus kirjades

Siinses töös mõistetakse enesekuvandit pildina, mille kirjutaja endast oma kirjades konstrueerib. Tegemist ei ole autori „päris mina“, vaid adressaadi jaoks kohandatud „kirjaminega“. Kirjades avalduv enesekuvand on suhteline, sõltudes olukorrast, kirja saajast, kirjutamise eesmärgist, ajalisest ja ruumilisest situatsioonist, kirjažanri normidest ning kirjutaja eneseväljendusoskusest (Lahtinen jt 2011: 20). Kirjutaja struktureerib, valib, eemaldab ja lisab teksti, luues sel moel endale ja kirjapartnerile arusaadava narratiivi ning kirjutajat enamasti soodsas valguses näitava enesekuvandi (samas 2011: 21). Nimetatud tegevused võivad olla teadlikud ja kaalutletud, kuid neid on võinud mõjutada kogetud või alateadlikud tunded, soovid, ajastule omased kombad ning kirjapartnerite vahelise suhte eripärad (samas: 22).

Enesekuvandi analüüsimisel on oluline arvestada, et kiri ei ole ainult sündmuste kirjeldus, vaid ka enesejutustuse vorm. Reetta Eiranen (2015: 78) näeb jutustamisel ja enesekonstruktsioonil inimese eksistentsis kesket rolli, sest „inimesed mõistavad iseennast, teisi ja elatud tegelikkust jutustamise kaudu“. Kirjade puhul tähendab see, et

kirjutaja ei vahenda mitte ainult olemasolevat identiteeti, vaid osaleb selle kujundamises, valides, milliseid sündmusi esitada, milliseid tundeid rõhutada, kuidas oma tegutsemist põhjendada ning millisesse rolli ennast adressaadi vaates positsioneerida. Nii aitab kirja teel „jutustamine“ inimesel oma kogemust mõista ja korrastada (samas: 79).

Sonja Hagelstam (2011: 302) juhib tähelepanu asjaolule, et dialoog võimaldab kirjutajal ka iseennast teise vaatenurgast näha. Kirjavestlusest saab sündmus või tegevus, mille abil kirjutaja oma mõtteid vaatleb ja tundeid mõtestab. Samal ajal kohandab kirjutaja kirja sisu ja sõnastust adressaadi eeldatavate teadmiste, ootuste ja võimalike reaktsioonide järgi. (Samas: 302–303) Enesekuvand ei kujune seega ainult kirjutaja sisekaemuse põhjal, vaid ka dialoogilisest suhtest adressaadiga.

Philippe Lejeune (2013: 137) on rääkinud autobiograafilise lepingu mõistest, autori ja lugeja vahelisest lugemiskokkuleppest (hilisemas käsitluses „tõeleping“), mille järgi autor kohustub autobiograafilises tekstis rääkima tõtt ning lugeja lähtub teksti lugedes autori lubadusest, kuid talle „jääb vabadus lugeda või mitte, ning iseäranis vabadus lugeda nii, nagu ta tahab“. Lejeune'i (2010: 198) nägemuse kohaselt on autobiograafias vajalik autori, jutustaja ja tegelase identsus. Kirjade ja kirjavahetuste puhul, mis kuuluvad küll autobiograafilise materjali alla, see leping ei kehti. Margaretta Jolly (Jolly ja Stanley 2005: 92–93) leiab, et kirjakirjutaja lubab oma lugejaga üksnes ühenduses olla, kirjas vahendatu tõepärasus sõltub juba konkreetsest kirjasuhtest – mis on ühe kirjavahetuse lõikes tõene, ei pruugi seda olla teises kirjavahetuses. Üldisemal tasandil valitakse kirja stiil ja toon vastavalt sellele, kas tegemist on ametliku või isikliku kirjaga, kitsamalt luuakse aga kirjavahetuse iseloomuga sobiv roll. Jolly (samas: 93) hinnangul ei peaks kirjadest mõtlema kui tahtlikest valedest, kuigi tekstis esitatu siiruses on lubatud kahelda. Pigem võiks tema sõnul jälgida kirjutaja fantaasia, kirjutamise ja kirjasuhte vastastikust mõju. Kui sama kirjutaja kasutab erinevates kirjavahetustes erinevat tooni ja stiili ning loob endast teistsuguse pildi, pole see vastuolu, vaid kirjažanrile omase adressaadikesksuse väljendus (samas: 92–93). Enesekuvand ei ole niisiis staatiline omadus, vaid suhtes kujunev ja kirjavahetuse käigus muutuv nähtus.

1.4.1. Kirjades avalduva enesekuvandi uurimisest

Kirjades konstrueeritud enesekuvandi uurimisel on üheks võimalikuks lähtekohaks enesekujunduse (*self-fashioning*) mõiste. Stephen Greenblatti (2005: 2–4) käsitluses ei

tähenda enesekujundus üksnes isiklikku eneseväljendust, vaid protsessi, milles identiteet kujuneb kultuuriliste eripärade, sotsiaalsete normide ja ajalooliste jõujoonte kaudu. Tema sõnul kasutatakse eneseesituses juba olemasolevaid rolle, väärtusi ja tähendusmudeleid, mitte ei tekitata neid tühjale kohale (samas: 2–3). Elizabeth Terry-Roisin (2025: 466, 475) täiendab Greenblatti öeldes, et enesekujundamise puhul ei ole tegu vaid varasemalt olnu imiteerimisega, vaid selle oskusliku edasiarendamisega. Mõlemad autorid on uurinud enesekujundamise viise ja põhjuseid renessansiajastul, kuid selle tegevuse eesmärk on ka hilisematel perioodidel olnud sama – esitada ennast „adressaadile“ või sihtgrupile sobilikus, vastuvõetavas vormis, seda nii tegelikult elus kui kirjavahetustes.

Kirjades loodud enesekuvand on alati suhteline ja adressaadile suunatud. Janet Gurkin Altman osutab, et epistolaarse diskursuse üks põhitunnuseid on konkreetne mina-sina suhe: kirja „mina“ eeldab otsest või kaudset „sina“, kellel on oma roll ja kellelt oodatakse vastust (1982: 117–118). Sama rõhutavad David Barton ja Nigel Hall (2000: 6), kelle hinnangul konstrueerib kirja kirjutaja tekstis nii enda ja oma maailma kui ka oletatava lugeja ja tema maailma, liikudes pidevalt kahe maailma vahel. Eelnevast järeldub, et enesekuvandit ei saa uurida ainult kirja kirjutaja kaudu, vaid analüüsis tuleb küsida, millist adressaati kiri eeldab, milliseid teadmisi, tundeid, reaktsioone ja moraalseid hoiakuid kirjutaja vastuvõtjalt ootab. Kirjas kujutatud „mina“ kujuneb seega koos kujuteldava või tegeliku „sinaga“ ja just „sinapildi“ regulaarne ilmumine eristab kirja teistest autobiograafilistest tekstidest (Altman 1982: 140). Lisaks hoiavad adressaati kirjutaja „vaateväljas“ mälestused ja ootused, minevik ja tulevik, mis tekitavad illusoorse oleviku (samas: 141).

Analüütiliselt saab kirjades avalduvat enesekuvandit uurida mitmel omavahel seotud tasandil. Esiteks tuleb vaadelda keelelisi tunnuseid – milline on pöördumine nii kirja alguses kui kirja sees, kuidas kirjutaja endale osutab, millised on kirjutajast lähtuvad viited ajale ja ruumile, milliseid hinnanguid andvaid ning tundeid väljendavaid sõnu ja väljendeid kirjutaja kasutab. Kõik see aitab näha, kuidas kirjutaja end adressaadi, sündmuste ja ajaloolise situatsiooni suhtes positsioneerib. Eespool kirjeldatud „mina-sina“ vorm on oluline, kuna just selle seose kaudu kujuneb kirja suhtluslik raam. Teiseks peab analüüsima kirjas kasutatud retoorilisi võtteid. David Barton ja Nigel Hall (2000: 1, 6) rõhutavad, et kirjad vahendavad väga erinevaid tegevusi: nende kaudu jagatakse kogemusi, vaieldakse, selgitatakse, palutakse, antakse juhiseid ja hoitakse

suhteid. Ühtlasi kujundab kirjutaja nende tegevuste abil endast soovitud mulje ja püüab lugejat vastama mõjutada (Altman 1982: 88–89).

Kolmandaks on vaja tähelepanu pöörata kirjade narratiivsele ülesehitusele. Oluline on küsida, milliseid sündmusi ja miks kirjutaja esile tõstab, millised jätab tagaplaanile ning millise rolli neis endale määrab. Ka kirja vorm ei ole neutraalne. Janet Gurkin Altmani (1982: 4) järgi mõjutavad kirja vormilised ja funktsionaalsed omadused seda, kuidas tähendus nii kirjutaja kui lugeja jaoks tekib. Liz Stanley (2004: 203) lisab, et kirjutaja kasutab sageli erilist, adreassaati silmas pidades valitud ning kirjavahetuse iseloomule vastavat „häält“ või „toonit“ ning astub mõnikord mänguliselt kedagi matkivasse rolli.

Neljandaks mängib olulist rolli kirjavahetus tervikuna. Üksikkiri võib olla kõnekas, kuid anda piiratud pildi. Kirjakorpus võimaldab jälgida, kuidas kirjutaja positsioon ja enesekuvand ajas, eri adreassaatide lõikes või ajalooliste sündmuste mõjul muutub. Alati ei pruugi see siiski õnnestuda, sest paljud arhiivi või raamatukaante vahele jõudnud kirjavahetused on lünklikud (Stanley 2004: 221). Kirjade sisu on võinud mõjutada ka ühiskondlikud tõekspidamised – näiteks 17. sajandil peeti endast rääkimist halvaks tooniks (Monagle jt 2023: 17–18, 193), mis tähendab, et toonaste kirjade puhul tuleb enesekuvandit uurida kirjades ära toodud kaudse info abil.

Kokkuvõttes on oluline tähele panna, et kirjavahetustes avalduvas enesekuvandis pole küsimus mitte selles, milline autor „tegelikult“ on, vaid selles, milliste keeleliste, retooriliste, narratiivsete ja vormiliste vahendite abil ta end kirjades kujutab, näiteks kuidas adreassaadi poole pöördub, endale osutab, milliseid hinnanguid ja tundeid väljendab, milliseid sündmusi esile tõstab ning millise rolli neis endale annab. Kuna kirjas kujunev „mina“ sõltub alati kujuteldavast või tegelikust „sinast“, tuleks enesekuvandit vaadelda koos adreassaadisuhtega. Üksikkirjade kõrval on oluline arvestada kirjavahetust tervikuna, sest korpus võimaldab näha enesekuvandi muutumist ajas, eri adreassaatide lõikes ja ajalooliste olude mõjul, ehkki säilinud kirjavahetuste lünklikkus ning oma aja suhtlusnormid võivad seda analüüsi piirata.

1.5. Kirjade tõlgendamise metoodika: hermeneutiline ja empaatiline lähenemine

Eelnevates peatükkides on kirja iseloomustatud tekstina, mille tähendus ei ole ühene, vaid sõltub lugejast, lugemise ajast ja kohast, ühiskondlikest oludest, lugeja vaatenurgast ja mitmetest muudest faktoritest. Ka uurija on üks kirja või kirjavahetuse

lugeja teiste hulgas, kelle mõista püüdmist mõjutavad nii teda ümbritsev ajastu ja asukoht kui ka see, millise eesmärgiga ta allikmaterjalile läheneb. Seetõttu sobib erakirjade ja -kirjavahetuste uurimiseks Hans-Georg Gadameri kirjeldatud hermeneutiline lähenemisviis, mille kohaselt mõistmine ja tõlgendamine on kõikide inimlike kogemuste, teadmiste ja tegevuste keskmes (Ollitervo 2013: 196).

Gadameri (2004a: 134) sõnul võib hermeneutikat määratleda „oskusena panna öeldu või kirjutatu uuesti kõnelema“. Ta rõhutab mõistete „tekst“ ja „tõlgendus“ lähedast seost öeldes, et „tekst ilmneb tegelikult antu ja arusaadavana alles tõlgendamise käigus ja selle põhjal“ (samal: 219). Sakari Ollitervo (2013: 195) täiendab Gadameri mõtet tõdedes, et mitte „kõik loetu ei avaldu teadlikku tõlgendamist vajava või nõudva tekstina“, vaid näiteks kirja või päeviku tekstile tuleb erilist tähelepanu pöörata siis, kui selle mõistmine tekitab raskusi. Tekstipõhine tõlgendamine toimub dialoogina, küsimuse ja vastusena (samal: 199), mida vajadusel korratakse ja täpsustatakse.

Oluline on ka hermeneutilise ringi mõiste, mis sobib kirjades avalduva enesekuvandi uurimiseks mitmel viisil. Üldisemal tasandil selgitab Sõnaveebi semiootika terminibaas hermeneutilist ringi „tõlgendamise asjaolu[na, mille järgi] tervik on mõistetav vaid osade kaudu, kuid iga osa mõistmiseks tuleb lähtuda tervikust“. Kirjavahetuste uurimisel on selline lähenemine võtmetähtsusega – oluline on nii üksik kiri kui ka terve kirjakorpus, kirja üksikasjad ja kiri kui tervik. Laiemalt puudutab hermeneutiline ring inimese seotust teda ümbritseva ühiskondliku, kultuurilise ja ajaloolise kontekstiga, millest on välja kasvanud tema olemasolevad eelteadmised ja nendel põhinev eelmõistmine (Ollitervo 2013: 210). Gadamer (2004b: 268–269) tõdeb Heideggerile toetudes, et tõlgendaja läheneb tekstile alati eelteadmiste või -arvamusega, projitseerides esmasel lugemisel esimesena ilmuva tähenduse sageli kogu tervikule. Selle vältimiseks tuleb teksti lugema asuda oma kallutatusest teadlikuna ja mitte tekstist endale sobivat tähendust otsides, vaid ootusega, et tekst ise ütleb midagi (samal: 271). Siinse temaatika puhul tähendab see praktilist vajadust anda enesekuvandi väljajoonistumiseks aega. Kirjavahetuse alguses võib kirjasaatja näidata end teatud selgelt piiritletud rollis, hermeneutiline lähenemine nõuab aga, et tekkinud oletusi kontrollitaks kogu korpusel peal: kas sama enesekuvand avaldub eri adressaatidele kirjutades, kuidas see ajas muutub, kas mõnes kirjas kujundab autor varasema rolli ümber või väljendab varasemast erinevaid väärtushinnanguid.

Gadameri (2004b: 294) hinnangul eeldab lugeja tekstilt üldiselt terviklikkust ja tõepärasust. Kirja loetakse kõigepealt kirja saatja positsioonilt, võttes kirjas esitatut tõena ja jättes tähelepanuta seal esinevad kõrvalekalded, sest selline lähenemine on kirja puhul traditsiooniliselt kombeks olnud. Alles siis, kui kirja teksti tõde ja lugeja tõde ei lange kokku, tekib vajadus teksti teistsuguse, kellegi teise arvamusest lähtuva käsitlemise järele (samas). Seetõttu tuleks kirjades avalduvat enesekuvandit uurida mitte ainult „autori mina kirjeldusena“, vaid vaadelda seda kui tekstilist vastust mingile olukorrale, vajadusele ennast kindlale adressaadile just teatud viisil esitada, teatud rolle, arvamusi, väärtusi või omadusi rõhutada. Niisiis peaks võimalusel uurima vastuskirju, otsides neist enesekuvandis ilmnevate muudatuste põhjuseid.

Mõistmine on Gadameri (2004b: 302, 304–305) käsitleluses ka horisontide sulandumine – minevikus toimunut uuritakse küll tolleaegseid tingimusi ja maailma silmas pidades, kuid see ei tähenda täielikku minevikku ümberasumist ja oma vaatepunkti kaotamist. Praegune horisont kujuneb mineviku ja traditsioonilisega kokku puutudes pidevalt ümber, mõistmine toimub aga just nende pingete teadliku esiletoomise, mitte ühtlustamise kaudu (samas). Kirjades avalduva enesekuvandi analüüsis tähendab see kirjavahetuste ja kirjade autori ajaloolise tausta ja suhtlemissituatsioonide eripärade arvestamist ning sellele toetuvalt enesekuvandi dünaamika jälgimist.

Kirjade uurimise vaatenurgast on oluline Gadameri (2004b: 392–393) mõte kirjutamise hermeneutilisest erilisusest, sest tema nägemuses eemaldub kirjalik tekst nii autorist kui algsest adressaadist ning hakkab elama tähenduse avalikus ruumis, olles kõigile kättesaadav. Kirjutatu iseseisvub ja kaotab sideme kõnes avalduvate emotsioonide, situatsiooni, rääkimise tempo ja muuga, mis suulises väljenduses tekstiga kaasnes (samas: 394) ning vastuvõtjat mõjutab. Kirjapandu niisugune iseloom lubab teksti erinevatel lugemiskordadel ja erinevate tõlgendajate lõikes erinevalt mõista.

Kuigi autorist eemaldunud tekst muudab empaatilise lähenemise ehk „[autori] tunnete ja mõttemaailma tundlik[u] tajumi[s]e“ (Sõnaveeb) mõnevõrra keerukaks, on empaatilisusel hermeneutikaga ühisosa siiski olemas. Maarit Leskelä-Kärki (2013: 44) arvamuse kohaselt ei tähenda empaatia uurimisobjektiga samastumise püüet, vaid annab võimaluse oma elukogemuse põhjalt, kuid uurija rolli meeles pidades ja uuritavat austades tema tundeid ja hoiakuid märgata. Hermeneutilise lähenemisega sarnaselt võib mõistmiseni jõudmine ka empaatilise lähenemise puhul aega võtta või mittetäielikuks

jääda, kuid uurimisprotsessi käigus mõjutab uuritav uurija mõtteid ja ideid, seda vahel märkamatuks (samas: 44, 46).

Allikmaterjali põhjalikuks tundmaõppimiseks kasutan siinses töös lähilugemist, meetodit, mille populaarsus on mõistet laiendanud nii, et selle all peetakse silmas „igasugust hoolikat ja tähelepanelikku lugemist, mille abil püütakse pääseda teksti tähenduste mõistmisel sügavamale, tekstide kultuurilisse süvastruktuuri“ (Koivisto 2013: 161). Lähilugemise käigus jälgitakse täpsemalt, milliseid pingeid, vasturääkivusi, kordusi ja raskesti tõlgendatavaid kohti tekstis esineb, et leida neist viiteid ja vihjeid tekstivälisele maailmale või kontekstile (samas). Samuti jälgitakse keelekasutust ja selle nüansse, mis kirjutajat iseloomustavad.

Eelnevates peatükkides on korduvalt välja toodud, et kirjade mõistmiseks ei piisa üksnes nende teksti lugemisest, vaid oluline on, kes kirjutab, kellele kirjutatakse ning milline on kirjavahetust ümbritsev ajalooline, ühiskondlik ja personaalne taust. Kirjapartnerite elulood aitavad seega paremini aru saada kirjade kontekstist ja luua ühtlasi hilisemaks analüüsiks vajaliku raamistiku. Järgnevas peatükis tutvustan põhjalikumalt Ilona Laamani elukäiku ning vahendan nii tema mälestustes ja intervjuudes avalduva enesekuvandi nüansse kui ka mõningate tema enda või tema loominguga kokku puutunud kaasaegsete muljeid Ilona Laamanist. Kirjapartnerite puhul piirdun üldisemate biograafiliste andmete ning lühema iseloomustusega.

2. KIRJAVAHETUSE OSAPOOLED

2.1. Ilona Laamani elulooline taust

Ilona Laaman sündis 10. veebruaril 1934 Tallinnas. Tema isa Eduard Laaman (1888–1941) oli ajakirjanik, ajaloolane ja ühiskonnategelane ning ema Tatjana Poska-Laaman (esimeses abielus Arder; 1900–1988) Eesti Emadekaitse Ühingu esimees ja kaupluseomanik (Nerman 2007; Ajavaod 2015). Ilona Laamanil oli vanem poolõde Helvi Kattai (neiuna Laaman, 1918–2008), vanemad poolvennad Erik Laaman (1917–1942) ja Árpád Arder (1921–1995) ning noorem õde Silvia Laaman (1936–2021). Eduard Laaman arreteeriti 24. veebruaril 1941 ja saadeti sama aasta suvel Kirovi vanglasse, kus ta hukati 1. septembril 1941 (Ajavaod 2015). Tatjana Poska-Laaman põgenes kahe noorema tütrega 1944. aasta septembris Rootsi (Laaman 2007: 1060).

Kuigi Tatjana Poska-Laamani lapsepõlvkodus tagati hariduse omandamiseks võrdsed võimalused nii poegadele kui tütardele ja Tatjana ise omandas kõrghariduse Sorbonne'is ja Budapestis, meenutab Ilona Laaman (2007: 1076), et Eestis ema teda ja ta õde kooli ei pannud, tuues ettekäändeks koolihoonetesse majutatud saksa sõdurid ja nende tõttu kitsastes oludes õppivad lapsed, kes levitasid Tatjana arvates nakkushaigusi. Nii sai Ilona Laaman alghariduse alles Rootsi erinevates koolides ja keskhariduse Stockholmi prantsuse koolis. Ta õppis 1950ndate teises pooles Uppsala ülikoolis riigiteadust, kuid stuudium katkes haigestumise tõttu. Samal perioodil töötas Laaman mõnda aega Uppsala lähedal Ulleråkeri vaimse puudega inimeste hooldekodus (Toona jt 1968: 125). 1960ndate teises pooles jätkusid õpingud Uppsala ülikoolis, kus Laaman sooritas 1983. aastal lõpueksamid prantsuse, vene ja eesti filoloogia alal (Eesti Kirjanike Liit 2017).

Laaman debüteeris novellidega „Nõid“ ja „Meie aja Hamlet“ 1959. aastal ajakirjas „Mana“. 1968. aastal ilmus neli tema novelli antoloogias „Tont teab“, mida kaanetekst tutvustab kui esimest pärast sõja-generatsiooni raamatut, „generatsiooni, kelle lapsejalad on Teises Maailmasõjas ja kes on pärast sõda täiskasvanuks saanud.“ (Toona jt 1968: tagakaas). 1970. aastal ilmus esikkogu „Mis need sipelgad ka ära ei ole“, seejärel 1974 „Süda vaatab kiikriga“, 1980 „Üks üsna kerge haigus“ ja 1984 „Nii on see inimeseks olemine“. Eestis ilmunud valikkogu „Mõttekriips“ (1994) koostas Laamani vennapoeg,

kirjanik ja tõlkija Ott Arder. Hiliseimateks luulekogudeks on „Mulle ei meeldinud su nimi“ (1999) ja „Maakulgur on maandunud“ (2003). 1997. aastal avaldas „Loomingu Raamatukogu“ Laamani mälestuste kollaaži „Vesi ahjus ehk elu kommentaaridega“, mis sisaldab ka autori joonistusi. Vähem tuntud on Laamani töö tõlkijana – ta pani 1970–80ndatel rootsi keelde ümber Valev Uibopuu romaanid „Keegi ei kuule meid“ (rts k „Ingen hör oss“, ilmunud 1990) ja „Lademed“ (rts k „Margerita sökaren“, ilmunud 1987).

Ilona Laaman pälvis 1983. aastal Rootsis Underi ja Adsoni mälestusfondi auhinna ning 1987. aastal Rootsi Eestlaste Esinduse kultuuriauhinna. 2003. aastal tunnustati luuletajat Eestis Valgetähe V klassi teenetemärgiga. (Eesti Kirjanike Liit 2017) Tema loomingut on põhjalikumalt käsitlenud Õne Kepp (1993; 1994; 2000; 2008), Sirje Kiin (1989) ning Kristina Rüütelmaa (1995). Kepp (2008: 499) iseloomustab Laamani luulet „inimesest endast, tema sisehoovustest ja hingeväärtustest“ lähtuvana, Laamanit luuletajana loomuliku, tõetruu ja vabana (samas: 501). Eesti Kirjanike Liidu järelhüüdes (2017) tuuakse välja Laamanile omane iroonia ja musta huumori kaitsekiht, aga ka tema enamasti neutraalne, sedastav hoiak ning lihtne ja igapäevane sõnavalik, mis „mõnikord küll tabavaks aforismiks [teritub]“.

Ilona Laaman suri Uppsalas 26. juunil 2017 ja puhkab Berthåga kalmistul.

2.1.1. Ilona Laamani mälestustes avalduv enesekuvand

Mälestustes ema Tatjanast vahendab Laaman (2007: 1064) tolle arvamust oma tütrest kui jäärapäisest eeslist. Kangekaelsus, mille Ilona Laaman omaks võtab, aga ka näiteks tema jaoks olulise Kodu-Eesti sugulase, vennapoja Ott Arderi domineerivus, on Laamani arvates päritud Poskadelt. Enda ja oma õe hilisema ülitundlikkuse taga näeb Laaman (samas: 1071) lapsena kogetud sõjatraumasid, tunnistades, et pärast isa arreteerimist hakkas ta „kannatama agressiivsete ja sadistlike mõtete all“ ning jäi närviliseks ja eraklikuks (samas: 1082). Ema neid muutusi tütre juures tähele ei pannud. Laaman (1994: 693) on seda perioodi meenutades öelnud, et vihkab reisimist, põhjendades: „Võib-olla tuleb see sellest, et kümneaastasena reisisin ära kõige selle juurest, mis oli mulle kallis“.

Rootsi jõudnud, veetsid Ilona Laaman ja ta õde Silvia mitmed suved osaliselt Ärsta mõisas, et endale ise leiba teenida. Ühtlasi õppisid nad sel viisil tõhusalt rootsi keelt,

kuid Laaman (2007: 1084–1085) tõdeb, et tundis veel aastaid hiljem pererahva vastu „teatud kibestust“ kuna nad pidasid lugemist ajaraiskamiseks. 13aastaselt pääses Ilona tänu ema Tatjana oskusele häid suhteid luua Stockholmi prantsuse kooli, kus küllap osaliselt haridustee hilise alguse, aga peamiselt rahalise kitsikuse tõttu läbis mitme aasta õppematerjali korraga, samal ajal kodus majapidamistööde eest vastutades, sest ema haigestus raskelt (samas).

17aastaselt, olles rahulikuma keskkonna otsinguil kodust välja, Gävlesse koduabiliseks kolinud, sooritas Laaman eksternina prantsuse keele küpsuseksamid parimale hindele (Laaman 2007: 1089–1090). Ta on siiski tunnistanud, et eesti keel jäi tollel perioodil unarusse – raamatute ostmiseks raha ei olnud, raamatukogust eestikeelset kirjandust aga laenutada ei saanud. Omamoodi äratuseks „end eesti keelest mitte lahti öelda“ sai 1955. aasta suvi, mil Laaman Ojamaal oma tädipoja Ivar Grünthali lapsi hoidis ja selle kõrvalt „tema ulatusliku raamatukoguga“ tutvus, olgugi et selleks väga vähe aega jäi (Laaman 1994: 693). Hiljem osales Laaman Uppsala eesti üliõpilaskonna lugemiringides ja tellis paguluses välja antavat „raudraamatukogu“, kuhu kuulusid näiteks A. H. Tammsaare „Ma armastasin sakslast“, K. A. Hindrey „Kogutud novellid“ ning Laamanile vähem tuttavate Betty Alveri ja Heiti Talviku luulekogud (samas).

Laaman (1994: 694) mainib memuaarides tänulikult „Vaba Eesti“ kirjastuses välja antud raamatuid, mille sai kirjastuse asutajalt Imant Rebaselt vastutasuks oma luulekogude kinkimise eest. Kodu-Eestis ilmunuga varustasid teda siia jäänud lähedased, aga ka mitmed Rootsi tuttavad oma koduste raamatukogude kaudu. Mälestustes leiab äramärkimist Stockholmis asunud „Kriisa pood“, kust Laaman tellis oma Eestis elavate lemmikkirjanike teoseid, teiste hulgas Viivi Luige „Seitsmenda rahukevade“ ja Mati Undi „Räägivad ja vaikivad“. (Samas)

Ilona Laaman lahkab meenutustes avameelselt enda ja oma lähedaste vaimse ja füüsilise tervise probleeme, näiteks kurnatusdepressiooni ja posttraumaatilist stressisündroomi, mida tema nooruses veel ei diagnoositud. Võimalik, et nende teemade käsitlemine on olnud teadlik otsus, kuna tema ema „pidas kõiki hingelisi häireid häbiasjaks“ (Laaman 2007: 1086). Laaman (samas: 1091) tõdeb: „Tatjana oli näinud ainult mu õpiedukust – hingehäda ta keeldus nägemast.“

Pärast küpsuseksameid alustas Ilona Laaman küll õpinguid Stockholmi ülikoolis, kuid otsustas siis taas perest eemale, Uppsalasse kolida. Sealses ülikoolis riigiteadusi õppides ja Ulleråkeri vaimuhaiglas sanitarina töötades Laamani jõuvarud ammendusid ning tal tuli leida viis, kuidas ise psühhiaatriakliinikusse ravile pääseda. Kui Laaman kuue nädala pärast haiglast välja sai, kirjutas Tatjana tütrele: „Arvatavasti oli Su toidus liiga vähe vitamiine, et see kõik nii välja kukkus: söö hoolega juurvilja. Loe Duhameli!“. (Samas: 1092)

1960ndate teises pooles jätkas Ilona Laaman ülikooliõpinguid „riigi kulu ja kirjadega, poolinvaliidina“. Ta mainib oma meenutustes valusid silmades ja psühhosomaatilisi valusid jalgades. (Laaman 2007: 1095) Anu Saluäär (Raamatukoi 1997) tõdeb enda toimetatud, Loomingu Raamatukogu sarjas ilmunud mälestuskildude kollaaži „Vesi ahjus“ kommenteerides, et Laaman on Rootsis elavatest eesti kirjanikest erandlik, kuna võrreldes „suurte“, näiteks Bernard Kangro ja Karl Ristikiviga ei olnud ta edukas ja tegev, vaid erakliku eluviisiga, „mitte elus edasijõudnu“. Saluäär leiab, et seda rängemana on Laamanile tundunud eksiili psühholoogilised tagajärjed, mis omakorda on tinginud Laamani uutmoodi käsitlese sõjajärgsest elust võõrsil. Samas tunnustab Saluäär toimetajana Ilona Laamanit, kuna see on tema hinnangul „üks ülivähestest Rootsis üles kasvanud väliseestlastest, kes on võimeline kirjutama väga heas eesti keeles“. (Samas)

Laamani enda sõnul on luuletuste kirjutamine eesti keeles tema jaoks loomulikum, kuna lapsepõlvekeel on talle „poeetiliselt tähendusrikkam“. Talle „ei meeldi kirjanduslik lobisemine“ ja tema arvates võidab „kõrvalise ärajätmisega [...] sisutiheduses“. (Nõu 1971: 7) Aastal 1980 ilmunud luulekogu „Üks üsna kerge haigus“ arvustuses nendib Ivar Grünthal (1982: 87): „Ilona Laamani luule lähtekoht on lapsepõlve lõpp anastatud Eestis“ ja lisab: „[Autori] leppimatu hoiak on selge algusest saadik“.

Uppsalas sügisel 1989 Helle Tiisväljale antud intervjuus tõdeb Laaman, et ei kirjuta kunagi endale ega viska peaaegu ühtegi luuletust ära (Süda vaatab... 1990). Juttu on tema suurest huvist keelte vastu, mida ta õpib peamiselt eesmärgiga teistes keeltes lugeda. Samas jääb ta tagasihoidlikuks, öeldes, et ainsana oskab ta väga hästi rootsi, natukene ka eesti keelt, kuigi loeb vabalt prantsuse, inglise, saksa ja vene ning õpib soome, itaalia ja hispaania keelt. Usutluses nendib Laaman, et on pagulaskirjandust õigupoolest väga vähe lugenud, kuigi juba mõned aastad hiljem ilmunud mälestustes (vt

Laaman 1994) loetleb ta mitmeid enda jaoks huvitavaid väliseesti autoreid, tõsi, just nooremast, oma kaasaegsete põlvkonnast. Tiisvälja intervjuu viimased minutid on nii kokku lõigatud, et jääb mulje nagu Laaman võrdleks ennast William Somerset Maughami novellitegelasega, naisega, keda kõik peavad vaimukaks kuna ta „ütleb mis ta mõtleb“, samas kui keegi teine seda ei tee. Oma 1960ndate joonistamis- ja maalimisharrastuse valguses viskab Laaman õhku ka küsimuse, kas ta on ehk loominguliselt stiililt naivist. (Samas)

Laaman on öelnud, et kirjutamine on tema jaoks tänu publitsistist isale ja kodusele taustale „sama loomulik kui rääkimine“ ning et „[l]ugejad on mulle sama vajalikud kui kõnelejale kuulajad“ (Nõu 1971: 7). 1970ndate alguses antud intervjuus on ta ennast iseloomustanud sügavalt pessimistliku inimesena, leides, et seda omadust süvendas tema vaimuhaiglas töötamise kogemus. Pessimismi vastukaaluks on ta endas arendanud musta huumorit. (Samas)

2.2. Ott Arderi elulooline taust

Ott Arder sündis 26. veebruaril 1950 Tallinnas. Tema isa Árpád Arder oli Oleviste kiriku vabakoguduste juures kantseleiametnik, hiljem erinevates kogudustes vaimulik. Ema Veronika jäi laste sündides koduseks, toetades ühtlasi oma abikaasat kogudusetöös. (Arder 1992: 89–98) Pere kolis 1955. aastal Rakverre, kus Ott Arder õppis 1957–1966 Rakvere 1. keskkoolis ja 1966–1967 Rakvere kaugõppekeskkoolis (Arder 1992: 97; Kruus ja Puhvel 2000: 40–41). Aastail 1967–1970 jätkus koolitee Tallinna kaugõppekeskkoolis ning 1970–1971 Tallinna Pedagoogilises Instituudis raamatukogunduse ja bibliograafia erialal (Kruus ja Puhvel 2000: 40–41). Arder (i.a.) pidas enne kutseliseks kirjanikuks saamist oma sõnul piimamehe, trükkali, orkestritöölise, asjaajaja ja päästeparvede kontrollija ametit. Kirjanike Liitu kuulus Arder aastast 1990.

Oma „maailmapildi olulise avaraumise eest“ on Arder (i.a.; 2004) tänu avaldanud Juhan Viidingule ja teistele 1970ndate „Pegasuse“ kohvikus koos käinud noorluuletajatele ning kunsti- ja kirjarahvale. Kirjanikudebüüdi tegi ta 1973. aastal ajakirjas Noorus lühijutuga „Kodanik Arved Asi juhtum“ (Kruus 1995: 45–46). Lasteluule esikkogu „Bumerang“ ilmus 1980, täiskasvanutele suunatud kogudest esimene, „Üks kõiksus“, aastal 1982. Arder oli viljakas laulutekstide looja ja tõlkija, lisaks avaldas ta artikleid ja

arvustusi ning tegi kaastööd huumoriajakirjale „Pikker“ (Eesti Kirjanike Liit 2004). Tema koostatud on Ilona Laamani luulevalimik „Mõttekriips“.

Ott Arder uppus Hiiu maal Kassari rannas 26. juunil 2004. Kirjanik ja ajakirjanik Vladislav Koržets (2004: 789), Arderi pikaaegne sõber, tõdeb järelhüüdes: „talle oli kirjanikuks, poeediks olemine alatine püsiv ülesanne, rõõm ja koorem, põhjus ja põhjendus, ajend ja õigustus.“ Koržets (samas: 789–791) mainib Arderi harjumust kõigepealt käsitsi ja alles seejärel trükimasinaga kirjutada ning kirjeldab Arderi lühikeseks jäänud kõrgharidustee katkemise poliitilisi tagamaid – Arder koostas ja paljundas koos Juhan Viidinguga kirjanduslikke almanahhe „Magasin“ ning käis läbi sotsiaaldemokraatidest dissidentidega, mis viis läbiotsimiseni Arderi korteris 1970ndate alguses. Leelo Tungal (2006: 295) on Arderit iseloomustanud kui „meest, kellel oli alati aega“ ja kellega oli tänu tema suurele lugemusele huvitav vestelda. Tungal kirjeldab Arderit nooremas eas muheda, alati kõigist ja kõigest huvitununa, viimastel eluaastatel aga mitmete eluraskuste tõttu kibestunu ja kohati kurjana (samas).

2.3. Valev Uibopuu elulooline taust

Valev Uibopuu, kirjanik ja filoloogiadoktor, sündis 19. oktoobril 1913 Vana-Antslas metsavahi pojana. Aastal 1919 vangistati ja hukati tema isa punakaartlaste poolt, misjärel Uibopuu ema Emilie pöördus koos lastega tagasi oma kodutallu Kanepi kihelkonnas. Uibopuu omandas hariduse Tartus, Karaskil, Linnamäel, Kanepis ja Otepääl, kuid õpingud katkesid jalavigastusest arenenud luutuberkuloosi tõttu. Esimesed kirjanduslikud katsetused tegigi ta haigevoodisse aheldatuna oma kirjanikust onu Richard Rohu mõjutusel. (Valev Uibopuu i.a.; Kruus 1995: 625)

Enne sõda töötas Uibopuu Eestis ajakirjanikuna, avaldades 1930ndail perioodikas ka lühiproosat. 1943. aasta sügisel põgenes ta esmalt Soome ja sealt Rootsi, kus jätkas ajakirjanikutööd. Valev Uibopuu õppis Helsingi ja Lundi ülikoolis ning kuulus Välismaise Eesti Kirjanike Liidu ja Eesti Kirjanike Kooperatiivi asutajate ja juhatuse liikmete hulka. (Valev Uibopuu 1997) Anna Hukka (2023b: 128) kirjeldab Uibopuud aktiivse diasporaakogukonna liikmena, kes otsustas Rootsi jääda just sinna koondunud saatusekaaslaste, teiste eesti kirjanike tõttu, kellega koos eesti kultuuri paguluses hoiti ja edendati.

Aastail 1971–1981 pidas Uibopuu Lundi ülikoolis soome-ugri instituudis lektori ja dotsendi ametit. Ta avaldas oma elu jooksul kuus romaani ja seitse novellikogu, lisaks

esseekogu „Ajavoolu võrendikest“ ja ülevaateteose soome-ugri rahvastest „Meie ja meie hõimud“. Valev Uibopuu teoseid on tõlgitud soome, rootsi, läti ja norra keelde. (Valev Uibopuu 1997) Maire Liivamets (2008: 93) on Uibopuu loomingut iseloomustanud järgmiselt: „Valev Uibopuu proosa alglatteks on lihtsad tähelepanekud elust, emotsionaalne lähenemine loodusele ja inimkarakterile, kes on juhuslikult sattunud kõige keskele. Kirjanik jutustab tegelikult ühte ja sedasama pikka kurblikku lugu inimese kaotustest, meeletehetest, haigustest jne“.

Uibopuu suri 21. märtsil 1997 ja tema põrm on maetud Karula Lüllemäe kalmistule (Kruus ja Puhvel 2000: 626).

2.4. Harald Keilandi elulooline taust

Harald Keiland (Malin) sündis 12. augustil 1921 Tartus. Ta õppis Hugo Treffneri gümnaasiumis, mille lõpetas 1941. aasta kevadel. Studium jätkus Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas, kuid need õpingud tuli lõpule viia pärast sõda Rootsis. Keiland põgenes 1943. aastal Soome ning teenis mõnda aega sealses sõjaväes. (Kaalep 1997)

1944. aastal liikus Keiland edasi Rootsi, kus asus pärast ülikooli tööle üldarstina. Stockholmis elades osales ta väliseesti kogukonna sündmustel, kuid ei kuulunud ise ürituste organiseerijate hulka. 1964. aastast alates külastas ta regulaarselt Eestit ja oma kodulinna Tartut, üllitades muuhulgas oma muljetel põhineva reisikirja, mis 1968. aastal Manas avaldamise järel lugejate hulgas elavat arutelu tekitas, kas okupeeritud kodumaa külastamine on sobiv või mitte. (Ojamaa 2024: 106–109)

ERRi audioarhiivis on säilinud kaks intervjuud Harald Keilandiga, üks 1969. ja teine 1980. aasta laulupeo ajast. Mõlemad usutlused kinnitavad tema suurt kultuurihuvi – Keiland jagab oma mõtteid rahvuslikust peost, esitatud lauludest, tantsudest ja rongkäigust, võrreldes neid varasmate muljetega. 1980. aastal on ta lisaks käinud kunstinäitustel ning kiidab eesti kunsti tõusnud taset, mainides näiteks Arrakut ja Mudistit. (Saade väliseestlastele 1969; Intervjuu 1980) Keiland oli ka kirglik kunstikoguja. Ants Juske (1999) andmetel kuulus talle „korralik eesti kunsti kogu“ ja 1970. aastatel nägi Keiland üksjagu vaeva, et koos Mark Soosaarega Eesti Kunstimuuseumi jaoks Eduard Wiiralti „Lapi maastik“ soetada (Ojamaa 2024: 109–110).

Keiland suri 12. märtsil 1997 Stockholmis. Ain Kaalep (1997) on Keilandit järelhüüdes meenutanud toimeka kultuurivahendajana, kes oli tuntud nii Eestis kui üle mere ja „seda juba neil aastail, kui suhtlemine oli mõneski mõttes riskantne ega tarvitsenud mitmegi hindaja heakskiitu pälvida“. Kaalep lisab:

„Mäletan mõndagi südamlikku vestlust ja vaidlust tema Eestis käikudel. Meie vaated ei langenud mõnigi kord kokku, aga teda kui vana koolivenda ja sõjakaaslast võis loomulikult alati usaldada. Et ta tihti kaasa tõi Nõukogude Liidus keelatud kirjandust, kõnelemata lubamatust informatsioonist (nt. Eesti pagulasvalitsuse tegevuse kohta), kuulub ka asja juurde“. (Kaalep 1997)

Kirjapartnerite elulooline taust osutab, et Ilona Laamani kolm kirjavahetust ei teki tühjale pinnale, vaid need toetuvad erinevatele varasematele suhetele, kogemustele ja kultuurilistele positsioonidele. Arderi puhul on määravaks perekondlik side ja kontakt Eestiga, Uibopuuga seob Laamanit mõlema kirjanduslik taust ja pagulaskirjanikkonda kuulumine, Keilandiga aga laiem väliseesti kultuuriruum ja ühine huvi kirjanduse vastu. Need erinevad lähtekohad mõjutavad seda, millise „mina“ Laaman igas kirjavahetuses nähtavaks teeb. Järgnevas peatükis liigun elulooliselt taustalt kirjade lähilugemise juurde, et analüüsida, kuidas Laamani enesekuvand kujuneb konkreetsetes adressaadisuhetes ning kuidas see kolme kirjavahetuse lõikes muutub.

3. KIRJAVAHETUSTE ANALÜÜS

3.1. Kirjavahetuste üldiseloostus ja analüüsiraamistik

Uuritavaid kirjasuhtlusi ühendavaks märksõnaks on tinglikult „pagulus“. Ilona Laamani kirjavahetus Ott Arderiga algab raudse eesriide ajastul ning on ilmselt kantud eelkõige soovist hoida kontakti okupeeritud Eestis elava pereliikmega. Valev Uibopuu ja Harald Keiland kuuluvad sarnaselt Laamanile diasporaakogukonda – esimene elab kirjavahetuse perioodil peamiselt Lõuna-Rootsis Lundis, teine Stockholmis. Laaman suhtleb kõigi kolmega eesti keeles, kuid märkimisväärse osa Uibopuuga seotud materjalist moodustavad arutelud sobivate tõlkevastete üle suunal eesti-rootsi. Keilandiga minnakse vajaliku eestikeelse väljendi puudumisel sujuvalt üle rootsi keelele.

Ilona Laamani kirjasuhtlust Ott Arderi, Valev Uibopuu ja Harald Keilandiga saab mõõndustega käsitleda ka kultuurikirjavahetusena. Hellar Grabbi poolt 1960ndatel kasutusele võetud mõiste tähistab „kirjavahetusi, mille aluseks on võrdväärne kultuuriline ja professionaalne teabevahetus“ (Laak 2014: 157). Grabbi algses, 1960ndate käsitluses näib mõiste puudutavat eelkõige Kodu-Eesti ja pagulasringkondade vahelist vaimueliidi kirjasuhtlust, kuid Ojamaa ja Hollo (2023: 18) kasutavad terminit juba laiemalt, eristamaks kultuuriloos silmapaistvate isikute kultuuri- ja tavaliste inimeste argikirjavahetusi. Samas tõdevad nad, et „[p]iir kahe kategooria vahel on üsna hajus, kuna tuntud kultuuritegelane võib kirjutada igapäevaelu pisiasjadest ning tavainimene kultuurist“. Just see „hajus piir“ lubab lisaks Laamani-Uibopuu valdavalt tõlketeemalisele dialoogile vaadelda kultuurikirjavahetusena ka Laamani-Arderi perekondlikel sidemetel põhinevat ja Laamani-Keilandi intiimsema tooni võtvat korrespondentsi.

Kaks kirjavahetust on üsna terviklikuna säilinud tõenäoliselt tänu Valev Uibopuule ja Harald Keilandile, kellel on olnud harjumus saadetavast kirjast endale koopia jätta. Ott Arderi fragmentaarsema allikmaterjali puhul, mis siinse töö autori andmetel jõudis EKLAsele tema Tallinna kodust, pole paraku võimalik kindlaks teha, kas säilinud mustanditest said ka puhtandid mis ära saadeti või kas mõni kiri on jäänud lihtsalt posti panemata ja seetõttu arhiivi jõudnud.

Kuna uuritavad kirjavahetused on oma iseloomult üsna erinevad, käsitlen neid kirjapartnerite kaupa. Keskendun Ilona Laamani läkitustele, kuid kirjade dialoogilist olemust arvestades uurin küsimuste tekkimisel ka vastuskirja kui see on säilinud, sest vastaja reaktsioon võib teemaderingi ning enesekujunduse suunda märkimisväärselt mõjutada.

Iga kirjavahetust tutvustan esmalt üldisemal tasandil selle mahu ja kestuse kaudu. Seejärel vaatlen suhtluse algust kui olulist sõlmpunkti, mis lubab uurijal kirjapartnerluse laadi kohta esmaseid oletusi teha. Kolmas alapeatükk koondab teemasid ja korduvaid motive, mis annavad ettekujutuse Laamani kirjades vahendatud maailmapildist. Enesekuvandi alapeatükis jälgin, millistes rollides Laaman ennast esitab ja millise „mina“ adressaadi jaoks konstrueerib. Ühtlasi pööran tähelepanu sellele, kas ja kuidas muutub ajas suhtluse toon või laad ning püüan mõista, kes või mis muutuse esile kutsub. Kuna kirjavahetused erinevad mahu, kestuse, säilinud materjali ja suhete laadi poolest, ei võrdle ma neid siin ühesuguste tekstikorpustena, vaid kolme erineva suhtlussituatsioonina, milles Laamani „kirjamina“ erineval viisil avaldub.

Analüüsis ei käsitleta kirju otsese ligipääsuna Ilona Laamani „tegelikule minale“, vaid tekstidena, milles Laaman loob endast konkreetsele adressaadile suunatud kirjaliku „mina“. Seetõttu liigub tõlgendus üksikkirjalt kirjavahetuse tervikule ja tagasi, samal ajal kui kirjavahetuse üldine iseloom tuletatakse konkreetsetest tekstilistest detailidest. Selline hermeneutiline dialoog tekstiga võimaldab esmast muljet korrigeerida ja vajadusel täiendavatest allikatest informatsiooni juurde otsida.

Analüüsis jälgin nelja tasandit: korduvad teemad ja motiivid, Laamani enesemääratlused ja hinnangud, pöördumised, toon ja suhtluslaad ning muutused kirjavahetuse dünaamikas.

3.2. Ilona Laamani ja Ott Arderi kirjavahetuse üldiseloomustus

Ott Arderi fond EKLA-s kannab numbrit 379. Ilona Laamanilt saabunud kirjade säilik m 4: 10 on üks fondi kogukamatest (maht 59/137), millega sarnasel hulgal läkitusi sisaldavad vaid säilikud Arderi vanemate, Veronika ja Árpád Arderi (EKM EKLA, f 379, m 2: 6, 1966–1995, maht 55/135) ning Ott Arderi vanaema, Ilona Laamani ema Tatjana Laamani (EKM EKLA, f 379, m 5: 1, 1962–1981, maht 84/160) kirjadega. Ilona Laamani kirju ja luuletusi on täiendavalt fondi 379 säilikutest m 6: 6 (maht 23/46 + 30) ja m 39: 9. Ott Arderi kirju Ilona Laamanile on säilinud vähem: säiliku EKM

EKLA, f 379, m 44: 9 maht on 4/9 lehekülge ja säiliku EKM EKLA, f 379, m 1: 12 maht 11/18 lehekülge. Võimalikke siinsest tööst välja kasvavaid uurimisteemasid arvestades väärrib mainimist, et arhiivi jõudnud materjali põhjal on Arder kontakti hoidnud ka teiste Rootsis ja Soomes elavate sugulaste ja hõimlaste, sh kirjanik Ivar Grünthali, fennougrist Riho Grünthali ja luuletaja Helve Poskaga.

Ott Arderile kirjutades kujundab Laaman endast eelkõige perekondlikult seotud, hooliva ja eneseiroonilise „kirjamina“, mis aja jooksul laieneb tädirollist kollegiaalseks autoripositsiooniks. Arderi ja Laamani kirjavahetuse eripära seisneb Laamani mitmekülgses rollijaotuses – ta on ühtaegu sugulane, Eesti-kontakti hoidja, autor, aga ka haavatav, avameelne inimene.

3.2.1. Kirjavahetuse algus

Ott Arder on Ilona Laamani poolõe ja poolvenna lastest kõige vanem. Esimesed säilinud kirjad aastast 1967 jäävad aega, mil Arder kolis Rakverest ema-isa juurest Tallinna (Arder i.a.). Võib oletada, et hilise teismeeani oli Arderi ja Laamani vahel üks ühele suhtlemist pigem minimaalselt ja kirjavahetus toimus perekondlikult. Vanim konkreetsetl Arderile suunatud kiri 10. oktoobrist 1967 (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 1/1) on sisult eriline: Ott Arderi isa Árpád Arder on saanud väljasõiduloa ja viibib ajal, mil Ilona Laaman kirja saadab, Rootsis ema ja poolõdede juures, kohtudes nendega silmast silma esimest korda pärast 1944. aasta sündmusi. Perekondlikult alustati kirjavahetust ettevaatlikult aastal 1956 (Arder 1992: 112).

Laamani läkitus on küll lühike, kuid sisutihe. Ta kirjeldab mamma (Tatjana Poska-Laamani) sünnipäeva tähistamise üksikasju ja rõõmustab, et tänu parajasti käsil olevatele õpingutele saab ta külla tulnud venna Árpádiga rohkem aega koos veeta. Märksõnadena käivad tekstist läbi Kassari⁴ ning margikataloogid⁵. Kirja toon, näiteks pöördumine „Armas Ott!“ ja hüvastijätt „Tuhat tervist kõigile“ jätab mulje, et kahte riiki killustatud perekonda seovad soojad suhted ja et Laaman on kirja koostanud just tädi positsioonilt, kirjeldades toimuvat Ott Arderi isa kaudu.

Järgmises, 11. novembri 1967 kirjas (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 2/2) puudutatakse eelkõige perekondlikke teemasid, kuid Laaman toob lisaks välja uuel kodumaal

⁴ Arderitest said suvehiidlased 1960ndate keskel, vt Vaher 2019: 331 ja Arder 1992: 107.

⁵ Ott Arder tegeles oma isa eeskujul filateeliaga.

märgatud eripärad, näiteks rootslaste üldise loodusearmastuse, tehnilise andekuse, aga ka vastastikuse reserveerituse. Ilmneb, et Laaman on kuulnud enda ja Arderi ühisest huvist raamatukoguhoidja kutse vastu, kuid pole selge, kas Arder on sellest otse Ilonale või oma vanaema Tatjanale kirjutanud või on see jutuks tulnud veel Rootsis külas oleva Árpádiga. Siin avaldub kirjažanri eripära – kirjast väljapoole jääv, kuid kirjapartnerite jaoks ühine väli tekitab küsimusi, millele tuleb vastuseid otsida teistest allikatest. Huvitaval kombel on säilinud Ott Arderi vastuskirja dateeringuta mustand (EKM EKLA, f 379, m 44: 9, 4/8), kus reageeritakse muudele Laamani käsitletud teemadele, kuid raamatukogunduse küsimus esile ei kerki. Paraku pole teada, kas Arderi koostatud mustandile järgnes puhtand ja kas see ka ära saadeti.

Kirjavahetuse alguses positsioneerib Laaman ennast niisiis eelkõige tädina, kes vahendab lähikondsete tegemisi Rootsis, kuid on hästi kursis ka perekonnale oluliste teemadega Eestis ning avardab mõttevahetustes meelsasti noore inimese maailmapilti. Samas joonistuvad kirjadest välja tema õpihimu ja armastus raamatute vastu.

3.2.2. Kirjavahetuse kesksed teemad

Kui Ilona Laamani ja Ott Arderi esimesed kirjad on sugulussidemeid arvestades ootuspäraselt perekesksed ning perega seonduvad teemad jäävad erinevates variatsioonides – Arderi suguvõsa, Laamani suguvõsa ja Poskad laiemalt, Arderi lapsed ja nendega seonduv – kirjavahetuses läbivalt korduma, siis peagi lisanduvad viited ühistele huvidele. Arhiivi on jõudnud kaks 1970. aasta lühikest läkitust, milles Laaman tänab saadetud raamatute eest. Võimaliku ajastu eripära iseloomustava dokumendina on säilinud raamatute kaaskirjana koostatud sõnum Arderilt Laamanile 22. aprillist 1970 (EKM EKLA, f 379, m 1: 12, 1/1), mis sisaldab saadetud kirjanduse kirjeldust koos kommentaaridega. Tolleaegset tsensuuri ja saadetavate pakside kontrolli arvestades (vt Tüür 2016) kerkib küsimus, kas nimestik täidab ühtlasi varjatud kontrollmehhanismi ülesannet⁶.

Kirjanduse teema, näiteks see, kes mida viimasel ajal lugenud on või milliseid kirjanikke ja luuletajaid üldiselt eelistab, kordub hilisemas kirjavahetuses regulaarselt, tihti koos tänusõnadega saabunud raamatute-ajakirjade eest või kirjeldusega, kes

⁶ Siinse töö autori koduses arhiivis on Tatjana Laamani kaaskiri 1970ndatel Rootsist Eesti saadetud postipakile, mis ei piirdu paki sisu loetlemisega, vaid juurde on lisatud foto paki saatjast koos kõikide esemetega. Viis, kuidas Ott Arder oma saadetise sisust ülevaate annab, võib tuleneda peres juurdunud tavast.

sugulastest-tuttavatest veel kirjandust on saatnud või andnud. Laaman ise hangib raamatuid Stockholmis asunud Kriisa poest. Ta tõdeb: „Tähtis oleks et tõlked oleks head, nii et ma saaks head e. keelt õppida.“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 8/13). Liigutav on Laamani viis raamatute kaudu oma isa meenutada. 6. jaanuari 1993 kirjas (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 14/28) vahendab ta vanemate väliseesti prouade tervitusi Arderile, mainides ühtlasi nende mälestusi Eduard Laamanist, kes raamatuid kinkis ja neid armastama õpetas.

19. septembri 1982 dateeringuga kiri Laamanilt Arderile (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 8/11) lisab kollegiaalse mõõtmel – ilmunud on Arderi luulekogu, mille suure trükiarvu üle Laaman imestab. Ta loetleb oma lemmikluuletusi ning on tutvunud ka „Sirbis“ avaldatud arvustusega. Kollegiaalne suhtlus kirjades muutub konkreetsemaks pärast Arderi ja Laamani vahetut kohtumist Rootsis suvel 1989, sest juba sama aasta 18. septembri läkituses (EKM EKLA, f 370, m 4: 10, 8/13) tänab Laaman Arderit kirjastajate jutul käimise ja luuletuste parandusettepanekute eest, mida ta tervenisti siiski heaks ei kiida. Arderi kui Laamani peamise keeleteoimetaja rolli kinnitab EKLAs moodustatud eraldi säilik Laamani luuletustega, mis sisaldab Laamani lühikest kaaskirja 27. septembrist 1989 (EKM EKLA, f 379, m 39: 9, 1 pöördel). Säilikus endas on luuletusi Laamani erinevatest loominguperioodidest, mõnel neist Arderi märkmed või parandusettepanekud. Hilisemate toimetamispalvete puhul pole selge, kas Arder on neile reageerinud, sest näiteks 18. septembri 1996 kirjaga (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 48/106) kaasa pandud 10 luuletust on arhiivi jõudnud sellisena, nagu Laaman need ilmselt posti pani.

Laaman küsib nõu ka Eestist saadetud kaastöösoovide täitmisel, näiteks Pärt Liasele 6. aprillil 1994 Ivar Grünthali juubeliks mõeldud arvamusavaldusele vastust koostades: „Palun, Ott, paranda mu kaastöö keeleliselt (aga mitte „liiga palju“) ja kui leiad, et kõlbab k. ja k. [Keele ja Kirjanduse] jaoks (aga ainult siis) ole pai ja toimetage see sinna. Sellist asja on mul raske ise otsustada“. (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 22/43) Siin avaldub veel üks edaspidist suhtlust ilmestav tahk – Laaman usaldab Arderit mitte ainult keelelise nõuandja, vaid ka Eesti kirjandusvälja hästi tundva vahendajana.

Arderi toimetatud koondkogu „Mõttekriips“ ilmudes saadab Laaman 7. novembril 1994 sel teemal eraldi kirja, osutades kirja alguses: „Postitasin täna kirja Sinule [...]. Nüüd asun kirjutama oma muljetest MÕTTEKRIIPSUST“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 23/45). Kui varasemalt on isiklikud ja kollegiaalsed teemad kirjades läbisegi, siis

valikkogu ilmumise järel võtab Laaman paaris kirjas eelkõige koostööpartneri ja kolleegi positsiooni. Kirja põhjal tundub, et Laaman autorina ei ole valituks osutunud luuletuste nimekirja, luulekogu ülesehitust ega toimetatud teksti enne luulekogu trükkiminekut näinud, kuid jääb valikuga üldiselt rahule ja positiivselt meelestatuks. Esimese lehitsemise järel leiab ta muuhulgas: „Mind paneb imestama et just komad on välja roogitud ka seal kus neid oleks vaja. Ehk võtsite südamesse minu luul.[etust] komadest?“. (Samas) Võimalik, et „Mõttekriipsu“ väljaandmisel kogetu teeb Laamani siiski ettevaatlikuks, sest kui ta pärast pikki kõhklusid oma rootsi keeles kirja pandud mälestused (Loomingu Raamatukogus 1997 ilmunud „Vesi ahjus“) eesti keelde tõlgib ja need kirjastamiseks toimetada saadab, rõhutab ta 30. detsembril 1996 Arderile saadetud kirjas (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 49/113 pöördel): „Kavatsen kirjutada A. Saluäärele, et ta mingil juhul ei tohi lasta trükki minu käsikirja ilma et mina seda oleks lõplike parandustega näinud. Kunagi ei tea, mis neil järsku pähe võib tulla“.

Kirjanduse, kirjutamise ja kirjastamise kõrval on kirjavahetuse oluliseks läbivaks teemaks kodumaa ja Eestiga seotud kontaktid. Laaman vahendab Arderile teateid Eestist tulnud külalistest, näiteks luuleuurija Õnne Kepi külaskäikudest jaanuaris 1993 ja septembris 1995, vahepeal ka Kepi koostatud Laamani luule teemalisest artiklist (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 14/28, 18/35 ja 35/75). Suvel 1993 kirjutab Laaman üsna üksikasjalikult Eestisse kavandatavast külaskäigust, kirjas on märgata reisiärevust; sama aasta 9. augusti kiri sisaldab aga juba reisimuljeid (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 16/32 ja 17/34). Nende kirjade põhjal tundub, et kui seni on Eesti Laamani jaoks olnud peamiselt mälupaik, siis nüüd astub ta kunagise kodumaa ja pereringist väljapoole jäävate kodueestlastega julgemalt kontakti.

Sageli leiab käsitlemist vaimne ja füüsiline tervis. Laaman kirjutab nii enda, oma ema, õe, poolvenna, pikaagese elukaaslase Lennart Naesséni, selle kasuema Valborgi ja hiljem ka Harald Keilandiga seotud muredest. Detsembris 1989 mainib ta depressioone, mis teda varem sügiseti ja kevaditi reeglipäraselt vaevasid, öeldes: „Imelik asi oli aga seejuures et novembris, kui ju õieti veel pimedam on, hakkasin ennast jälle paremini tundma“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 9/17). Veebruaris 1995 räägib Laaman arstivisiidil saadud „kaasaegsest diagnoosist“, posttraumaatilisest stressi-sündroomist, kuid ka unetusest, mida süvendab pikaagese kirjapartneri, õemehe Hillar Kattai surm, „[...] sest ta tähendas mulle enam kui sõpra. Usun ise ka et ta oli mulle mingisuguseks sillaks Eestiga ja isegi mu lapsepõlvega ja papa staatusega“ (EKM EKLA, f 379, m 4:

10, 26/51 pöördel). Sellised mõtteavaldused ja tervise kui väga isikliku teema sage käsitlemine kirjades näitab Laamani ja Arderi avameelset, usalduslikku suhet, mis tundub olevat mõlemapoolne kui otsustada Laamani 19. detsembri 1995 kirjas (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 38/84) leiduva lühikese repliigi põhjal: „Kallis sõber, kas kaine olek on liiga talumatu?“.

Korduvalt kerkib esile eluaseme ja materiaalse toimetuleku teema. Sügisel 1989 kolib Laaman Lennart Naesséni juurde, kuid tunneb seal puudust endale olulistest raamatutest ja kirjutusmasinast, mille jaoks pole piisavalt ruumi. Ta tõdeb üsna avameelselt:

„Mul pole ka aimugi kas ta mõtleb endale tulevikku minuga või mitte. Aga nii see on olnud juba 24. a. Siiski, loen ennast õnnelikuks et kasvõi ainult praegu elan koos oma armastatuga. (Mõtlen neile paljudele kes elavad armastuseta abieludes)“. (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 9/18)

Siin näeme, et ka mõnevõrra ebakindlas ja ebamugavas olukorras suudab Laaman näha positiivset, seda laiema pildiga kõrvutades.

Laamanil endal on väike üürikorter, mille jaoks ta saab riigilt toetust ja mis on kirjade põhjal otsustades tema jaoks oluline eraldumise koht. Laamani ja Arderi lähedast suhet ilmestab tõik, et Arderil on luba korterit oma Rootsi-reisidel kasutada. 13. märtsi 1990 dateeringuga kirjas (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 11/23) hoiatab Laaman: „Olen uurinud oma remondi asja. R.[emont] tuleb vist kevadel ja nad helistavad mulle paar päeva ette [...]. See tähendab et ma ei või Sulle korteri tarvitamist garanteerida.“ Viis aastat hiljem, 23. septembril 1995 saadetud kiri viitab aga Arderi sagedasematele külaskäikudele: „Siin kapis ootab Sind Su õli ja Su äädikas ja Su tee“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 35/75). Sel moel avaldub ühise, tuttava ruumi loomine ka igapäevaste asjade kaudu.

Laaman mainib oma kirjades sageli, kes talle veel kirjutavad ja nii on 1995. ja 1996. aastal võimalik Laamani ja Arderi kirjades jälgida Laamani ja Harald Keilandi (kirja)partnerluse arenguid. 29. mai 1995 dateeringuga kirjas (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 33/70) vahendab Laaman Keilandi kaudu saabunud infot Ilmar Laabani tervise kohta ja 26. veebruaril 1996 on kirjale käsitsi lisatud *post scriptumis* teade: „Vaata imet, homme sõidan Stokki, külla oma kirjasõbrale, Ilmar Malina vennale“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 42/91 pöördel). 5. mail 1996 vabandab Laaman kirjadesse jäänud pika pausi pärast kuna „mul on romaan Harald Keilandiga, kes elab Stokis ja tuli omal ajal Hillariga samas paadis Soome“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 44/96). Laamani ja Arderi

usalduslikku suhet kinnitab asjaolu, et Laaman kirjutab avameelselt, kui keeruline on tema jaoks väljumine pikaajastest suhtest Lennart Naesséniga. Varasemalt on Laamani kirjade põhjal otsustades suhtenõu vajanud pigem Arder, kuid ilmselt on just see loonud sobiva pinna, millelt Laaman nüüd oma kõhklusi jagada julgeb.

Kokkuvõttes on Laamani ja Arderi kirjavahetuses jälgitavad perekondlikud, kollegiaalsed, ühiste huvide, Eesti ja emotsioonidega seotud teemad. Laaman kirjutab Arderile kui sugulasele, kuid ka kui kirjandust tundvale kolleegile, keeleteimetajale ja Eesti kultuurivälja vahendajale. Kirjades vahendatakse perekondlikke teateid, arutletakse raamatute, luule, toimetamise, tervise, kodu, materiaalse toimetuleku ja armastussuhete üle. Nii täieneb kirjavahetus aastate jooksul uute nüanssidega, tänu millele näeme Laamani „mina“ arenguid nii eraelulises, kirjanduslikus kui ka pagulaskogemusega seotud mõtmes.

3.2.3. Ilona Laamani enesekuvand kirjades Ott Arderile

Ilona Laamani ja Ott Arderi kirjavahetus on kirjapartnerite rollide mitmekülgsust arvestades enesekuvandi uurimiseks suurepärase näidismaterjal, milles Laaman oma „minale“ aastate vältel uusi dimensioone lisab ja järk-järgult avameelsemaks muutub. Kirjavahetuse alguses esineb Laaman n-ö olemasolevas rollis (vt Greenblatt 2005: 2–4), koostades oma kirjad lähisugulase ehk tädi positsioonilt ja kasutades võrdlusmaterjalina Arderile juba tuttavat ja mõistetavat, näiteks tema isa:

„Eile nii mina kui mamma Arpit vist šokeerisime: mina ei katnud talle laua vaid meil oli „käiv laud“, iga üks võttis ise endale köögis sööki. [...] Mina saan tast küll aru, sest ma ise vihkan üle kõige söögi valmistamist. Mulle ei ole selle asja peale ka sugugi annet. [...] See on minul Arpiga siis üks sarnasus, ja veel et ta ka ei armasta vaatamisväärsusi. Ja peale selle oleme mõlemad tundeinimesed.“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 2/2 ja 2/2 pöördel)

Laaman konstrueerib siin oma „mina“ perekondlike sarnasuste kaudu: ta on tundeinimene, mitte praktilist kodust toimetamist armastav naine. Samas ei ole Laamani enesekuvand staatiline. Vastumeelsus köögis toimetamise suhtes taandub, kui otsustada 20. märtsil 1994 kirjutatu põhjal: „Olen hakanud tegema kohutavalt maitstvaid vegetaarseid toite mis aga võtavad palju aega, tähendab juurviljade lõikamine. [...]“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 21/41 pöördel).

Laaman iseloomustab ennast korduvalt pigem eraklikuna, kirjutades detsembris 1989: „Ma olen kavatsenud Estivalist⁷ eemale jääda, kuna tahan rahun oma ette elada. Kuid ma ei tee alati nii nagu olen kavatsenud“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 9/18 pöördel). Sama kirja lõpus ilmneb üks enesetõlgendus, mis kavatsusi ja nende täideviimist või mitteviimist tema arvates mõjutada võib: „Kas Sina vahel mõtled sellele et kellelt oled pärinud selle või selle omaduse? Ma oma isa ju ei tundnud, aga mammalt vist olen pärinud teatud võime entusiasmi tunda. Minu mõneti sünge iseloomu juures on see suur asi“.

Nimetatud „sünge iseloom“ ei välista Laamani sooja suhtumist sugulastesse, kelle eluolu järele ta pea igas kirjas küsib ning kellele Arderi kaudu tervisi ja tänusõnu saadab. Kirjadest ilmneb, et Laamani tädirollist on saanud ühtlasi vanatädi roll – ta on kudunud kampsuneid nii Otile, tema lastele kui ka teistele poolõe ja -venna lapselastele (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 18/35 ja 21/41). Hoolimine väljendub ka praktilises ja materiaalses toetuses. Kirjad Arderile lähevad sageli teele koos vastusekupongiga ja näiteks 30. septembri 1993 kirja lõpus põhjendab Laaman selle lisamist sõnadega: „sest olen nüüd Sulle nii palju küsimusi esitand, ja eks Sul ole liiga vähe raha margi jaoks“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 19/37 pöördel). Sama kirja käsitsi kirjutatud järelkirja lisab ta naljatades: „Lisa: 1 vastusekup., kirjuta kui võimalik enne kui Sa selle oled ära kaotanud oma suures koduses korteris!“ Nii näeme Laamanit ühtaegu hooliva, praktilise ja humoorikana.

Huumor on Laamani enesekuvandis oluline tunnus. Ta peab huumorisoont inimese juures tähtsaks ning näeb selles ühisosa Arderiga: „Aga minu huumor on minu arust rohkem Sinu oma sarnane, vahel äravahetamiseni sarnane. See tuleb vist sellest et oleme mõlemad fantaasiaga inimesed (ja sugulased)“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 26/51 pöördel). 20. märtsil 1994 pakub ta Arderile enda võimalikku iseloomustust juhuks, kui viimasel palutakse temast kirjutada: „Kui Sa ei tea mis minust kirjutada, kui Sind palutakse, siis kirjuta kasvõi näit. seda et minu eesmärk elus on saada kondibuketiks, eesmärk mis vilgub mul ees nagu kauge tuluke, näiliselt kättesaamatu, sest mu isu on hea“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 21/41). Selline eneseirooniline huumor on Laamanile igati omane ning jälgitav ka teistes Arderile saadetud läkitustes.

⁷ Rootsi eestlaste kultuurifestival, eesti päevad, millega sooviti tugevdada kokkukuuluvustunnet (vt Ojamaa 2017).

Arderile kirjutades ei ole huumor üksnes Laamani iseloomuomadus, vaid suhte hoidmise viis. Ühine huumor loob läheduse, mis lubab Laamanil rääkida ka ebakindlusest, tervisest ja üksindusest ilma liigse tundlemiseta. Eneseiroonia aitab tal oma haavatavust nähtavaks teha, kuid samal ajal säilitada kontrolli selle üle, millisena ta adressaadile paistab. Nii toimib huumor Laamani ja Arderi kirjavahetuses ühtaegu kaitsekihi, kontakti loomise ja enesepositsioneerimise vahendina.

Arderiga suheldes avaneb Laaman vähehaaval ka autorina. Veebruaris 1995 avaldab ta „oma suure unistuse“: „Eestis ette lugeda oma luulet, nii nagu paljud korrad olen teinud Stokis, ja U-as 3 korda pensionäridele. See annab nii palju, vähemalt minule“ (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 26/51). Sel viisil määratleb Laaman ennast mitte ainult kirjutava autori, vaid ka esinejana, kelle jaoks luuletuste ettelugemine loob vahetu kontakti kuulajaga.

Kirjavahetuse arenedes muutub Laaman järjest avameelsemaks vaimse tervise, üksinduse, armastuse ja hirmude kirjeldamisel. Ta tunnetab Arderi kurvameelsust ja püüab seda oma kogemuse kaudu peegeldada (EKM EKLA, f 379, m 4: 10, 9/17). Samuti räägib ta oma depressioonidest, unetusest, posttraumaatilise stressi sündroomist ja lähedaste surmaga seotud kaotusvalust. Sellistes kirjades näeme Laamanit haavatavust tunnistava inimesena, kelle jaoks Arder on tema endaga sarnase mõttemaailmaga usaldusväärne kuulaja.

Säilinud kirjad pärinevad 30 aasta pikkusest perioodist, mistõttu on neis hästi jälgitav kirjade muutuv suhtluslaad. Algne roll lähtub selgelt perekondlikest sidemetest, hiljem laieneb see aga mitmes suunas. Laaman on Arderi jaoks kirjanduslik vestluspartner, oma tekstidega toimetamis- ja kirjastamisabi vajav autor, hooliv ja hoolitsev sugulane, kuid ka oma tervise ja emotsioonide teemasid avameelselt lahkav inimene.

Uurimisküsimustele vastuseid otsides võib Laamani ja Arderi kirjavahetuse põhjal öelda, et kirjade autori maailmapilt peegeldub eelkõige perekondlikes sidemetes, Eestiga seotud inimeste, raamatute ja mälestuste võrgustikus ning kirjanduses kui ühenduse hoidmise viisis. Isikuomadustest ja väärtustest kerkivad esile hoolivus, eneseiroonia, keeleline tundlikkus, emotsionaalne avameelsus ja usalduslikkus. Eneseväljenduses liigub Laaman perekondlikult soojast tädi rollist vabama, intiimsema ja kollegiaalsema suhtluslaadini.

3.3. Ilona Laamani ja Valev Uibopuu kirjavahetuse üldiseloostus

Valev Uibopuu arhiivi säilitatakse EKLA fondis 356. Uibopuu kirjavahetusi uurinud Anna Hukka (2023b: 126) andmetel sisaldab tema mitmekülgne kirjade kogu üle kahekümne tuhande kirja ja postkaardi, millest suurem osa paiknebki EKLA, kuid näiteks Hukka enda uuritav Uibopuu ja soomlannast toimetaja ja kirjaniku, Uibopuu esimese abikaasa Tuuli Reijoneni mahukas, üle tuhande saadetise sisaldav kogu asub Soome Kirjanduse Seltsi arhiivis. Kirjavahetused Ilona Laamaniga on EKLA koondatud kolme säilikusse: m 137: 1 (maht 41/79), m 68:12 (maht 25/25) ja m 15: 29 (maht 27/27). Seejuures on Laamani ja Uibopuu romaani „Keegi ei kuule meid“ tõlkearutelud ilmselt parema jälgitavuse võimaldamiseks eraldamata jäetud ja asuvad koos säilikus m 137: 1.

Kirjavahetusel on kaks aktiivsemat perioodi. Esimene jääb kontsentreeritumalt 1970ndate algusesse kui Laaman tõlgib Uibopuu romaani „Lademed“ ja teine 1980ndatesse, mil järg on romaani „Keegi ei kuule meid“ käes. Väga suur osa kirjadest keskendubki tõlkimisel ette tulevate raskuste ületamisele, näiteks mõistete täpsustamisele või kultuuriliselt problemaatiliste väljendite selgitamisele, mille puhul ilmneb muuhulgas põlvkondlik erinevus: kui Uibopuu on üles kasvanud maal ja tal on teadliku täiskasvanuna Eestis elamise kogemus, siis Laaman on taustalt pigem linnalaps, kes mäletab elu Eestis vaid ähmaselt.

Ilona Laamani ja Valev Uibopuu kirjavahetuses on selgelt jälgitav kirjažanrile omane dialoogilisus ja eesmärgipärasus. Kui uurija sooviks kirjade abil vaadelda näiteks tõlkeprotsessi, jääksid paljud küsimused ainult ühe osapoole kirjade valguses vastuseta. Siinses töös käsitletavatest kirjavahetusest on Uibopuu ja Laamani suhtlus kõige vähemisklik, sest keskseks teemaks on Uibopuu eestikeelsete romaanide rootsi keelde tõlkimine. Kirjade toon pole siiski ametlik, vaid sõbralikult kollegiaalne ja toetav.

3.3.1. Kirjavahetuse algus

Kirjavahetuse algatajaks on Valev Uibopuu, kes 6. novembril 1971 võtab ühendust, otsides tõlkijat „oma viimase romaani tõlkimiseks rootsi keelde“, milleks „Rootsi Kirjanikefond“ on eraldanud 3000 krooni suuruse tõlkestipendiumi (EKM EKLA, f 356, m 15: 29, 1/1). Uibopuu põhjendab oma pöördumist: „Käesolevaga tulen Teie palvele selles asjas. Eriti kuna olete hea stilist niihästi rootsi kui eesti keeles“ (samas).

Kirjast selgub, et Uibopuu on ka varem perekond Nõu kaudu Laamani poole pöördunud, et temalt novellitõlkeid tellida, kuid Laaman on siis tööst ära öelnud.

Laaman vastab juba 10. novembril, lubades ettepanekut kaaluda kui on teost lugenud, ent peab vajalikuks välja tuua: „Ise ennast tõlgin suurema vaevata, aga mul on ka Teie omaga võrreldes väga lihtne stiil, lühikesed laused jne. Ja kuna tean, mis olen mõelnud ja mida taotlenud, võin ise ennast üsna „vabalt“ tõlkida, enamvähem idiomaaatilisse rootsi keelde“ (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 1/1). Laaman tõdeb, et tema tõlgitud teksti peaks kindlasti „keegi hea keeletajuga rootslane“ läbi lugema ja lisab: „Kardan, et ei saaks tööga kiiresti hakkama“, sest kogu Laamani ajaline ressurss kulub vene keele õpingutele ülikoolis. Ennast tõlkijana iseloomustades toob Laaman välja, et töötab „põhjalikult kuid aeglaselt“. (Samas)

Valev Uibopuu ja Ilona Laamani kirjapartnerlus algab niisiis ühiste tuttavate ja ühise eriala, kirjanduse kaudu. Laaman joonistub esialgu välja enda oskustes pisut kahtleva, kuid tõlketööst huvitatud ja õppimishimulise ning lahendustele orienteeritud osapoolena. Usutavasti mõjutab tema otsust tõlketöö vastuvõtmisel osaliselt ka Uibopuu kirjas tajutav usaldus ja usk alles esimesi samme võtvasse tõlkijasse.

3.3.2. Kirjavahetuse kesksed teemad

Tõlkeprotsessi alguses lepitakse kokku koostöö praktiline pool. Laamani teises, 10. detsembri 1971 kirjas (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 2/2) hakkab ilmet võtma tema metoodiline lähenemine – üldisemad küsimused ja pikemad arutlused (näiteks kõnekäändude teemal) paigutuvad kirja põhiteksti, selgitust nõudvad sõnad ja väljendid esitatakse nimestikuna kirja lõpus. Terviklikuma pildi saamiseks ja tõlkeprotsessi praktilise poole mõistmiseks Uibopuu kirju uurides selgub, et nimestiku lahenduse on välja pakkunud tema, kinnitades ühtlasi, et seisab Laamani „kasutuses küsimustega sõnavara osas, kui peaks raskusi tekkima“ (EKM EKLA, f 356, m 15: 29, 2/2). Esimese romaani, „Lademetete“ tõlkimist puudutavates kirjades esineb nimestikke siiski suhteliselt vähe, romaani „Keegi ei kuule meid“ tõlkimise ajaks 1980ndate alguses moodustavad need aga kirjavahetusest suurema osa. Kirjeldatud lähenemine iseloomustab Laamanit tõlkijana, kes mitte lihtsalt ei tee oma tööd, vaid on oma töös metoodiline ja peab vajalikuks küsimusi esitada ja tähendusi autoriga läbi arutada, et lõpptulemus oleks võimalikult hea.

Üldiselt on selles kirjavahetuses informatiivsemad Uibopuu läkitused, mis annavad muuhulgas ülevaate tõlgetega seotud problemaatikast – raskustest tõlkija leidmisel ja tõlketöö rahastamisel, hiljem kirjastajalt avaldamiseks nõusoleku saamisel. Uibopuu toob välja, et Laamani tõlked oleksid esimesed tema teoste eesti-rootsi otsetõlked, varasemad kolm on tehtud soome keele kaudu, „mida kirjastus on pidanud suureks puuduseks“ (EKM EKLA, f 356, m 15: 29, 5/5). Tõlke tellijana on Uibopuu järjekindel, toetav ja kannatlik, tuletades ennast Laamanile aeg-ajalt meelde, seda äärmiselt väljapeetult. Näiteks ütleb ta 12. detsembri 1972 kirjas (EKM EKLA, f 356, m 15: 29, 11/11), kui tõlketöö alustamisest on möödunud aasta: „[...] toonitan veel, et ma ei taha teid kiirustamise „sunduse“ alla asetada, tean kui hävitavalt see töötujule võib mõjuda“.

Tõlketöö jätkub tõenäoliselt just tänu mõistvale suhtumisele kui Laaman tunnistab, et aeglane edenemine tuleneb osalt tema õpingutest, osalt kehvast masinakirjaoskusest ning aeg-ajalt ka tervisemuredest (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 4/4, 5/5, 7/7, 9/9 ja 10/10). Ta kinnitab siiski: „Igatahes tahaks ma selle töö küll lõpule viia, kui Teil kannatust jätkub“ (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 7/7). Siit nähtub, et Laaman soovib olla usaldusväärne partner, kes ei otsi ettekäandeid, vaid selgitab töö edenemist takistavaid asjaolusid ausalt. „Lademete“ tõlkeprotsessi lõpuosa kirjavahetus on paraku lünklik – kirjad on kas kaduma läinud või on suheldud telefoni teel. Tõlketöö valmimist tõendab Laamani lühike kiri 5. juunist 1973 (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 11/11), milles ta tänab tasu ja kaardi eest ning soovib Uibopuule ilusat suve.

1980. aasta sügisel küsib Laaman Uibopuult nõusolekut tõlkestipendiumi taotlemiseks, kuna peab Uibopuu romaani „Keegi ei kuule meid“ oluliseks, soovib sellest teha hea tõlke ja soetada toetuse eest elektrikirjutusmasina (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 12/12). Laamani initsiatiiv osutab, et ta tunneb ennast nüüd tõlkijana kindlamalt ja oskab ühtlasi praktiliselt planeerida, sest uus trükimasin lubaks efektiivsemalt tööd teha. Tõlkimise algaasis mainib Laaman kõhklemissi oma „teist moodi kui Gummerus“ tõlkimist ehk tekstitruud lähenemist. Huvitaval kombel kasutab ta täpselt sama rootslaste ütlust, mida eelmiselgi korral tõlketööd vastu võttes: „Dom vackraste är inte alltid dom trognaste“⁸. (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 1/1) Siin ilmneb kirjavahetuse kui terviku eripära – üksikus kirjas mõjuks tsitaat lihtsalt huvitava mõttena, korduval

⁸ Rootsi poeedile ja piiskopile Esaia Tegnérile omistatud aforism, mis kõlab täpsemalt nii: „Det är med översättningar som med fruar: de vackraste är inte alltid de trognaste.“ ehk „Tõlgetega on nagu abikaasadega: kõige ilusamad ei ole alati kõige truamad“. (Dagens Ord... 2006)

kasutamisel osutab aga ilmselt sellele, kuidas Laaman tõlkimisele läheneb: lihtsalt ilus tõlge ei ole tingimata parim, kui algne mõte tõlkimise käigus kaotsi läheb.

Romaani „Keegi ei kuule meid“ tõlkimist puudutavad kirjad on sageli üles ehitatud nii, et koosnevad kas tervenisti või kirja esimeses pooles tõlkeküsimuste nimekirjast. Vahel on kirja lõppu lisatud korralduslikke täpsustusi või isiklikumaid märkusi. Näiteks saadab Ilona Laaman 5. mail 1981 Uibopuule „Tuhat tervist mu vennalt Arpad Arderilt, kes praegu on Rootsis. Te olevat teda kunagi mingi teosega aidanud“ (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 15/22). Laamani lühike repliik muudab kirjavahetuse isiklikumaks, tuues korraga mängu nii peresuhted, tõsiasja, et keegi on raudse eesriide tagant välismaale pääsenud kui ka kirjanduse inimesi ühendava vahendina.

Juulis 1981 kirjutab Laaman, et on Uibopuu „romaani tõukel lugenud ka muud samast ajast Eesti ajaloos [...]“ ja et „sellest kõigest saan nüüd tänu Teie raamatule palju paremini aru“ (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 23/42). Veel ilmneb, et Laaman on mõningate väljendite puhul nõu pidanud oma emaga (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 25/49) ja [Juhan] Liivi värsside tõlkimiseks pöördunud tädipoja Ivar Grünthali poole, „aga sealt ei näi midagi tulevat“ (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 30/60). Kui Laaman lõpuks Liivi tõlke ise ära teeb, kiidab Uibopuu: „Juhan Liivi luuletõlge on nüüd täiesti liivilik, nii rütmi, riimi kui sisu poolest“ (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 35/67). Eelnev osutab, et Laaman tunnistab tõlkijana oma piiratust – ta ei otsi tõlkides ainult sobivaid sõnu, vaid püüab mõista romaani ajaloolist tausta. Ta mitte ainult ei tõlgi, vaid ka tõlgendab, võttes vajadusel appi eesti kultuuriruumi temast paremini tundvad pereliikmed. Ta julgeb kahelda oma oskuses luulet tõlkida, kuid tuleb sellega tegelikkuses suurepäraselt toime.

Kirjavahetust iseloomustab vastastikune aupaklikkus. Laaman teeb 2. oktoobril 1981 komplimendi: „Täna parandatud käsikirja eest! Teil on tihtipeale väga õnnestunud parandamisettepanekud“ (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 30/57), millele Uibopuu 9. oktoobril 1981 vastab: „On ju meeldiv kuulda, et minu arvamisavaldustest on kasu olnud. [...] Mulle on see suureks lõbuks olnud kõiki neid tähendusprobleeme arutada“ (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 33/65). Need vastastikused viisakusavaldused osutavad, et Laaman ja Uibopuu suhtuvad tõlkeprotsessi ühise loomingulise ja meeldiva tegevusena.

Tõlke valmimise järgsest ajast on säilinud veel mõned kirjad, näiteks 15. detsembri 1981 kuupäevaga läkitus, kus Laaman meenutab Uibopuu raamatu temaatikast tõukuvalt lühidalt oma lapsepõlve ja isa arreteerimist 24. veebruaril 1941 (EKM EKLA, f 356, m 137: 1, 41/79). See isiklik mälestus näitab, kuidas tõlgitav tekst puudutab Laamani enda ajaloolist kogemust. Vastuskirjas tõdeb Uibopuu:

„Seda kuupäeva ma ei teadnud. Kas tuleb mõista, et see on mingis küünilises ühenduses Teie isa teosega „Eesti Vabariigi sünni“? Mäletan Teie isa väga hästi, sest olin noor ajakirjanik sama ajalehe juures, just sel ajal kui kogu meie elu segamini löödi.“ (EKM EKLA, f 356, m 15: 29, 17/17)

Uibopuu mainib veel, et tema enda isa hukati 1918. aastal, kui ta oli 5aastane. „Nii pole ka mina oma romaani suhtes mingi erapooletu vaatleja“. (Samas) Uibopuu vastus loob kirjapartnerite vahele uue ühisosa – jagatud traumaatilise kogemuse. Laamani vaatest tekib ka teistsugune, isiklik seos tõlgitava teose ajaloolise maailmaga.

1982. aastal jätkub kirjavahetus lühemate tekstide tõlkimise teemal ning kirjade toon muutub vabamaks. Laaman räägib näiteks oma grafoloogiahuvi ja peagi saabuvast eesti keele eksamist (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 17/17) ning Uibopuu vastab, et ka tema endine abikaasa tegeles grafoloogiaga, mistõttu see teda ei hirmuta (EKM EKLA, f 356, m 15: 29, 20/20 ja pöördel). Need kergemad teemad näitavad, et pikaajaline koostöö on suhtluse isiklikumaks ja mängulisemaks muutnud, mistõttu mõlemad osapooled saavad esitada oma vabamat „mina“. Kirjade tooni muutus avaldub ka pöördumistes: kui 1970ndatel on Laamani tavaline pöördumine „V.a. hr Valev Uibopuu!“ ja hüvastijätt „Parimate tervitustega“, siis viimane säilinud postkaart aastast 1995 kannab tervitust „Armas Valev U!“ ja hüvastijättu „Südamlike tervitustega“ (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 25/25). See areng näitab, kuidas Laamani ja Uibopuu suhe liigub ametlikust ja ettevaatlikust koostööst soojema kollegiaalse usalduseni.

3.3.3. Ilona Laamani enesekuvand kirjades Valev Uibopuule

Ilona Laamani ja Valev Uibopuu kirjavahetuses kujuneb Laamani enesekuvand eeskätt tõlkija rolli kaudu. Kuna kirjavahetuse praktiliseks põhjuseks on Uibopuu romaanide rootsi keelde tõlkimine, on eneseesitus tööalane ja kollegiaalne. Laaman on esimest tõlketööd tehes oma oskuste ja ajalise ressursi piiratusest teadlik, kuid samas kohusetundlik ja metoodiline. Nii konstrueerib ta esmase „tõlkijamina“, kes on enesekriitiline ja ettevaatlik ning töötab „põhjalikult kuid aeglaselt“. (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 1/1)

Laaman ei esita end küpse professionaalina, vaid inimesena, kes mõistab ülesande raskust ning oskab oma keeletaju ja praktilisi võimalusi adekvaatselt hinnata. Tema kõhklev lähenemine ei ole niivõrd märk ebakindlusest kui soovist leida õige, võimalikult täpne ja arusaadav tõlge, vajadusel ja võimalusel teiste abiga. Aeglus, millele Laaman korduvalt viitab, ei tähenda soovi tööst loobuda, vaid vajadust olla põhjalik ja teksti suhtes vastutustundlik. Tema lause „Igatahes tahaks ma selle töö küll lõpule viia, kui Teil kannatust jätkub“ (EKM EKLA, f 356, m 68: 12, 7/7) võtab hästi kokku enesekuvandi kaks poolt: ühest küljest oma piiratuse tunnistamise ja teisest küljest eesmärgile pühendumuse.

Tõlkeprotsessis joonistub Laaman välja metoodilise tõlkijana, kes ei karda küsimusi esitada. Tema jaoks on oluline tabada teksti täpset tähendust ja tooni, et teos rootsi lugejale võimalikult arusaadav oleks, kuid samas midagi olulist tõlkes kaduma ei läheks. Laamani „tõlkijamina“ on tugevalt seotud tekstitruuduse ja valmidusega juurde õppida. Nii avardab ta teise romaani tõlkimise ajal oma teadmisi, lugedes raamatuid, mis käsitlevad sama ajaperioodi kuhu langeb tõlgitava raamatu sündmustik. Siit ilmneb veel üks Laamani enesekuvandi oluline tasand: tõlketöö võimaldab tal tugevdada isiklikku sidet Eesti ajaloo ja eesti keelega. Väga hea rootsi keele oskus lubab Laamanil eesti kirjandust rootslastele vahendada, kuid samal ajal on mitmed Eesti maaelu mõisted, vanemad Eestile omased esemed ja tegevused tema jaoks täiesti tundmatud, pakkudes tõlketöö käigus rohkelt avastamisrõõmu.

Kuigi Laamani ja Uibopuu kirjavahetus on kolmest vaadeldavast korrespondentsist kõige vähem isiklik, ilmuvad ka siia mõned perekondliku taustaga või hobidega seotud meenutused, mis kirjapartnerite rolle pisut nihutavad. Nii leiavad Laaman ja Uibopuu tõsise ühise jututeema isades, kellest üks arreteeriti⁹ ja teine hukati, aga ka näiteks grafoloogias, mis Laamanile huvi pakub ja Uibopuulegi võõras pole.

Huvitav on jälgida kirjade tooni – algne pigem distantseeritud suhtlus liigub järk-järgult vabamasse registrisse. Kirjavahetuse keskmesse jäävad küll kirjanduse ja tõlkimisega seotud küsimused, kuid Laamani enesekuvand muutub koos julgema „tõlkijamina“ kujunemisega. Ettevaatlikust ja oma oskustes kahtlevast tõlkijast kujuneb aja jooksul

⁹ Kirjavahetuse toimumise ajaks pole veel teada, et ka Eduard Laaman hukati, mitte ei surnud arreteerimise järel vangilaagris (vt Ajavaod 2016).

Uibopuu usaldusväärne koostööpartner, kes julgelt küsib, kahtleb, täpsustab ja vahel ka isiklikumatel teemadel kirjutab.

Huumori tagasihoidlikum roll selles kirjavahetuses on samuti kõnekas: kirjades Uibopuule ei kasuta Laaman huumorit niivõrd läheduse loomiseks, vaid pigem tööalase ebakindluse ja enesekriitika pehmendamiseks. See kinnitab, et huumori funktsioon sõltub kirjasuhte laadist.

Kokkuvõttes avaldub Laamani enesekuvand Uibopuule kirjutatud kirjades kohusetundliku ja enesekriitilise „tõlkijaminana“. Teda iseloomustavad põhjalikkus, teksti ja autorit austav lähenemisviis ning soov leida keeleliselt ja sisuliselt täpseid lahendusi. Samal ajal ei ole see enesekuvand üksnes tööalane, sest tõlkimise kaudu astub Laaman dialoogi ka eesti keele, kirjanduse, ajaloo ja omaenda katkendliku mäluga.

Uurimisküsimuste lõikes aitavad Laamani maailmapilti mõista eelkõige tõlkimise, keelelise täpsuse, kultuurivahenduse ja ajaloolise mälu teemad. Eestil ei ole siin perekondlikku või emotsionaalset mõõdet nagu Arderi kirjavahetuses, vaid see on tajutav keelelist ja ajaloolist mõistmist, küsimist ja täpsustamist nõudva kohana. Isikuomadustest ja väärtustest tõusevad esile põhjalikkus, kohusetunne, enesekriitika, tekstitruudus, õppimisvalmidus ja vastutus nii autori, tõlgitava teksti kui ka tulevase lugeja ees. Eneseväljendus on selles kirjavahetuses algul ettevaatlik, pigem ametlik ja piire teadvustav, kuid pikaajalise koostöö käigus muutub suhtlus vabamaks ja soojemaks, jõudes välja kollegiaalse usalduseni.

3.4. Ilona Laamani ja Harald Keilandi kirjavahetuse üldiseloomustus

Ilona Laamani ja Harald Keilandi kirjavahetus on kolmest uuritavast kõige kompaktsem, mahtudes ajavahemikku 12. jaanuar 1995 – 30. mai 1996. EKLA fondi 417 jõudnud arhivaalide järgi otsustades oli Keiland läbi elu aktiivne korrespondent – tema saadetud kirjade säilikuid on arhiivis 148 ja talle saadetud kirjade säilikuid 220, paljud neist siiski üsna väikese mahuga. Ilona Laamanilt saabunud kirjade säilik m 6: 6 (maht 23/46 + 30) sisaldab lisaks kirjadele luuletusi, joonistuste koopiaid, Keilandi märkmeid ja kaht Laamaniga seotud kirja. Keilandi kirjade koopiad on säilikus m 1: 55 (maht 18/28). Lisaks on EKLAse jõudnud Ilona Laamani käsikirjaline luulekogu „Teiega sina peal“ (Viies kogu luuletusi) pühendusega Harald Keilandile, dateeringuga 12.8.96 (m 27: 6).

Mõlema osapoole kirjad on väga sisutihedad, mistõttu osutan siinses töös mitmele süvitsi uurimist väärivale teemale vaid põgusalt ja süvenen Keilandi kirjadesse ainult siis, kui see Laamani kirjade mõistmisel vajalikuks osutub. Fookusest jäävad välja Laamani kirjadel olevad Keilandi märkmed ja allakriipsutused, mis iseloomustavad Keilandit tähelepaneliku, kaasa mõtleva kirjapartneri ning kirja dünaamilise, ka pärast saatmist muutuva objektina.

3.4.1. Kirjavahetuse algus

Ilona Laamani ja Harald Keilandi viivad kokku Laamani perekondlikud sidemed ja Keilandi suur huvi eesti kultuuri vastu. Kirjavahetuse algatab Laaman 12. jaanuaril 1995, et teatada oma pikaaegse kirjapartneri, poolõe Helvi abikaasa Hillar Kattai (vt Tavaste 2020) lahkumisest augustis 1994 (EKM EKLA, f 417, m 6: 6 , 1/1). Laaman tsiteerib oma kirjas Kattai läkitust 3. jaanuarist 1994: „Teise vana sõbramehe dr. Harald Keilandiga sain just nüüd kontakti – mõlema mehega (= ka Aado Vendsaluga) tulime 1943. a. 5 mail paadiga Eestist Soome“. Keilandi nimi tuleb Laamanile tuttav ette: „saatsite Te ju mulle õnnitluskaardi mu ümmarguse sünnipäeva puhul -94“. (Samas) Laamani kiri tundub toonilt pigem sedastav – selle sõnastus ei kutsu otseselt vastama.

Harald Keiland reageerib siiski, kirjutades juba 24. jaanuaril (EKM EKLA, f 417, m 1: 55, 1/1). Ta meenutab Kattaid, öeldes, et on Kattaiga „teatud kontakti“ hoidnud Ilona Laamani õe Silvia kaudu, kuid jääb mulje, et side on olnud pinnapealne. Kirja kolmandas lõigus toimub kirjade harjumuspärast ülesehitust arvestades ootamatu nihe: Keiland alustaks kirja justkui uuesti, pöördudes nüüd Laamani poole tema kultuurikandja rollis kõnetusega „Armas poeet Ilona Laaman!“ Ta esitleb ennast Laamani loomingu austajana ja „eesti luulet üsna palju lugenud“ asjatundjana, kelle hinnangul Laamani luule „erineb tunduvalt teiste poetide omast“ vaimsuse poolest. Keiland kirjutab:

„Teie luulekogu lahti lüües ja lugedes ükskõik mis kohast, on tunne, nagu läheks välja vabasse õhku, kus värsked tuuled puhuvad, kus ka isetõused [sic!] ülespoole [...]. See oleneb kindlasti Teie huumorist. Ilona Laamani luules ja elufilosoofias on huumoril oma kindel koht. Eesti kõrgeväärtuslikus kuid huumorivaeses poeesias olete Teie pärl, mis helgib igasse suunda eri nüanssides.“ (EKM EKLA, f 417, m 1: 55, 1/1 pöördel)

Kui Laamani esimeses kirjas puuduvad küsimused, mis kutsuks adressaati vastama, siis Keiland esitab Laamanile kirja lõpus omamoodi väljakutse, uurides tema loominguliste

kavatsuste kohta ja pöördudes spetsiifilise sooviga: „Meeleldi tahaksin näha ja lugeda üht Teie esseede kogu!“ (EKM EKLA, f 417, m 1: 55, 1/1 pöördel).

Esimese lühikese sõnumi põhjal võiks Laaman adressaadile paista eelkõige inimesena, kelle jaoks kirjad on olulised – ta loeb neid üle, mäletades ka vähem tuttavatelt inimestelt saabunud postkaarte. Lisaks mainib Laaman oma külaskäike Eestisse, mis on üks väliseestlasi nähtamatult ühendav ja 1990ndateks aastateks neutraalseks muutunud teema¹⁰. Keilandi vastuses sisalduv ülevoolav tunnustus Ilona Laamanile kui poeedile võimaldaks korrespondentsi jätkudes aga isiklikest temadest täielikult loobuda ning ainult kirjanduse ja kultuuri üle arutleda.

3.4.2. Kirjavahetuse kesksed teemad

Kuna Laaman on kirjavahetust alustanud perekondlike sidemete pinnalt, jätkab ta esialgu sarnastel teemadel, puudutades oma loomingut vaid üldisemalt. Laaman mainib asjaolu, et Hillar Kattai lahkumisega on kadunud tema „*livlina*“ (rts k päästerõngas), tihedam side Eestiga, sest „Teistel seal kas pole raha, aega, või nad ei armasta kirjutada“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 2/2 pöördel ja 3/3 pöördel). Keiland kommenteerib oma teises vastuskirjas 8. veebruarist 1995 (EKM EKLA, f 417, m 1: 55, 2/2) peamiselt aga Laamani saadetud „Mõttekriipsu“ luulevalimikku ja paari tema jaoks sellega haakuvat teost, jättes reageerimata Laamani kirja isiklikumale osale. Seetõttu tundub, et kirjavahetus võib üsna erinevate lähenemiste tõttu soiku jääda.

Regulaarsem kirjavahetus jätkub siiski mõne kuu pärast, kui Laaman võtab uuesti ühendust, tänades Keilandit nii „Mõttekriipsu“ saatekulu tasumise kui ka Kattai lesele Helvile saadetud „kirjutise eest“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 3/3). Sellest kirjast võrsub arutelu huumori ja iroonia üle nii inimestes üldiselt kui ka luules, sest Keiland on neid jooni Laamanile omistanud. Laaman nendib: „Mulle näib et huumor nagu oleks koondatud just pagulusse: Vihalemm, Lepik (varem), Laaban. [...] Viivi Luige proosas on minu meelest peent huumorit, eriti dialoogides“. Keilandi iseloomustuse võtab ta omaks kaudselt ja pisut hiljem: „Unustasin varem nimetada Hando Runnelit kui toredat humoristi ja satiirikut. Olen kuulnud et inimesena ta olla surmtõsine, aga eks mõni arva seda minustki“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 4/4).

¹⁰ Varasemate vastuoluliste arvamuste kohta vt Laak 2014 ja Ojamaa 2024.

Siit algab põhjalikum kirjanduslik mõttevahetus, millega kaasneb oma lemmikluuletuste lisamine kas kirjade teksti või eraldi lehele, luulekogude vastastikune saatmine ning nende kommenteerimine. See praktika jätkub pea kogu kirjavahetuse vältel. Vähehaaval laieneb arutelu Kodu-Eesti ja Välis-Eesti kultuuriruumi muudele nähtustele, ühistele tuttavatele ja tuntud inimestele. Kirju lugedes on ilmne, et Laaman kannab Eestit oma südames. Seega peab ta vajalikuks otsida võimalusi, mis tooks Eesti temani kirjade, inimeste, raamatute, meenutuste ja arutelude kaudu.

Kõnekas on Laamani kommentaar oma kodumaareiside kohta, mis olid tema sõnul „ühtaegu rasked ja südantkosutavad“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 6/9). Ta tõdeb:

„Raske on ennekõike näha neid kohti mida mäletan ja mitte näha, tunda seost nende kohtade ja oma väga intensiivsete mälestuste vahel. Õeldakse et me ei näe kunagi uuesti kohti mida oleme näinud, sest nad OLID AJAS, MITTE RUUMIS. See, minu meelest seletab ilusti ära minu probleemi“. (EKLA, f 417, m 6: 6, 6/9)

9. veebruaril 1996 kirjutab Laaman Keilandile: „Algasin kirjavahetust Sinuga, kuna pean oma eesti keelt harjutama. Leian et mul väga vedas, sest hindan eriti südameheadust ja seda Sul küll paistab olevat“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 14/33). Keilandi südameheadus avaldub muuhulgas selles, et kuigi kirjavahetuse alguses hoidub ta Laamani perekondlikke sidemeid kommenteerimast, leiab ta peagi tutvuste kaudu Laamani isa pereliikmete vanu fotosid, mille Laamanile augustis 1995 saadab. Fotodest tõukuvad Laamani järgnevates kirjades pikad sugulussidemete selgitused (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 6/8 ja 7/10), mis osutavad Laamani maailmapildile: inimene ei ole tema jaoks isoleeritud üksus, vaid kuulub võrgustikku, milles on olulised kõik osalised, nende mälestused ja perekonnaloed.

Keiland on üks esimesi, kellega Laaman oma hilisema mälestuste kollaaži „Vesi ahjus“ käsikirja jagab. Juulis 1995 vastab Laaman Keilandi küsimusele oma elukutse kohta, et tal polegi seda ja arvab: „Võibolla oleks parem kui tutvuteksitegi [sic!] minu eluga minu Mälestuste kaudu. Nendes muidugi vassin teatud määral, sest kõik mälestused teatavasti tähendavad valikut, ja ise olen taotlenud distantsti, mis minu meelest on kirjanikule hädavajalik“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 5/7). Nii augustis 1995 edastatud mälestusi kui ka hilisemaid muid tekste analüüsib ja tagasisidestab Keiland väga põhjalikult, kuid Laaman tema vastuseid oma kirjades oluliselt ei peegelda, vaid piirdub tänamise ja üksikute selgitustega, tunnistades näiteks:

„Mulle endale, kui oma Mälestused kirjutasin, oli see teatud määral arveteõiendamiseks minu kadunud mammaga. Ta oli nimelt kirjeldamatult

domineeriv, ja mina allaheitlik, NÄILISELT. Nüüd on mul tegemist sellega et aru saada mis olen ma ise ja mis mamma mulle sisse on istutanud. Mõelda, minu vanuses!“. (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 8/14)

Selline enese avamine lubab arvata, et Laaman on kirjutamist, teatavale distantssi hoidmisele vaatamata, kasutanud teraapilise tegevusena, võimalusena keeruliste küsimustega endale tuttava ja ehk ka turvalise meediumi kaudu tegeleda. Samas ilmneb siin tema roll sõnakuuleliku, ent sisimas trotsliku tütre ja ebakindluse enese määratlemisel.

Tervise teema, mis juba kirjavahetuse alguses Hillar Kattai abikaasa, Laamani poolt Helvi südamehaiguse tõttu esile kerkib, saab tänu Harald Keilandi arstiametile sügavama varjundi. Nii mõnelgi puhul küsib Laaman Keilandi kui arsti arvamust, selgitab haigust, seisundit või määratud ravi põhjalikumalt. Laaman räägib avameelselt oma ema dementsusest, mis mõjutas Tatjana võimet ennast elu lõpuaastatel arusaadavalt vältendada. Samuti on ta mures Ilmar Laabani pärast, kelle insuldist ja selle tagajärjel tekkinud afaasiast Keiland üsna korrespondentsi alguses Laamanile kirjutab (EKM EKLA, f 417, m 1: 55, 3/3). Selline rõhuasetus lubab oletada, et Laamani jaoks seostub inimese väärikus tugevalt keele, mälu, kõne- ja arusaamisvõimega.

Korduvate teemadena tulevad neutraalselt positsioonilt jutuks mõlema poliitilised vaated, põgusalt ka üldine majanduslik olukord ja inimeste toimetulek Eestis. Ühise huvina käib kirjades läbi grafoloogia, millesse nii Keiland kui Laaman kerge huumoriga suhtuvad, kuid teemat hea meelega mõttearendusteks, näiteks üksteise fantaasiarikkuse või -puuduse üle arutlemiseks kasutavad.

Hästi on jälgitav kirjavahetuse isiklikumaks ja intiimsemaks muutumine, seda iseäranis Keilandi poolt, kes on alguses väljapeetud ja galantne, öeldes enda isikliku elu või isiku kohta üsna vähe. Augustis 1995 teeb Keiland ettepaneku minna üle sinatamisele kuna nii on Rootsis kombeks ja Laaman on sellega nõus. Koos sinatamisega muutub Keiland avatumaks, jagades oma elulugu ja tausta. See annab Laamanile võimaluse Keilandilt kuulnud oma kirjades reflekteerida ning Keilandi Eestis elavate sugulaste, tema töö ja huvide kohta juurde küsida. Lähedasem suhe avaldub ka pöördumistes, mis sisaldavad nüüd mõlemalt poolt sõna „armas“.

Esimest vahetat kohtumist planeerides ilmneb Keilandi ja Laamani erinevus – Keiland sooviks külastada galeriisid ja kunstinäitusi, Laaman eelistaks jalutamist ja vähem muljeid. Laaman kirjutab 21. veebruaril 1996: „Ühe asja panen Sulle südamele: ära tee

minu suhtes mingeid suursuguseid plaane, et läheme sinna ja vaatame/kuulame seda! [...] Olen muljetele väga vastuvõtlik: kujuta ette, mulle on isegi elamuseks minna Konsumi ja kassas vahetada paar sõna kassa-preiliga“. (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 15/35) Pärast Stockholmis käimist tõdeb ta aga: „Mulle näib et mu maailm on selle ainsa reisiga tohutult avardunud!“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 17/37). Mil viisil, see järgnevatest kirjadest ei selgu.

Tihedamaks ja lähedasemaks muutunud suhet kinnitab Laamani küllakutse märtsi lõpus. Ta kirjutab ühtlasi: „Mõtlen sinule õnnetundega ja valuga südames. Valuga seepärast et pean Sinust lahus elama ja ka seepärast et Sul on see hjärtflimmer¹¹“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 19/40). Üksikasjalikud kohalejõudmisjuhised näitavad nii Laamani hoolivust kui ka tema siirast soovi Keilandiga taas kohtuda. Selle külaskäigu järelkajana arutleb Laaman järgmises kirjas endale omase huumoriga vanalinna lossis märgatud sildi üle: „Lossist jäi mind kummitama silt ühest saalist: SIIN TOHIB KORRAGA VIIBIDA AINULT 250 INIMEST. Ja kesse neid loetleb? Ja miks mitte 251? Ja kas määrus on tulekahju pärast või variseb põrand muidu kokku?“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 20/41).

Laamani viimased kirjad Keilandile on sündmusterohked. Mai alguses 1996, kui Keiland ja Laaman Stockholmis kohtuvad, tabab Keilandit südame rütmihäire, mis on tema enda jaoks üsna tavaline, Laamani jaoks aga ehmatav. 2. mai kirjast 1996 ilmneb, et Keiland on haigushoo möödumist oodates püüdnud meenutada Betti Alveri luuletust „Süda“, mille Laaman oma lemmikluuletusena talle varem saatnud on. Laaman tõdeb: „Alles nüüd tulin mõttele, et kui Sul süda parajasti haige oli, oligi paras aeg SÜDANT retsiteerida! Sa oled tõepoolest ARMASTUSVÄÄRNE olevus!“ (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 21/43 pöördel).

Vaid mõned nädalad hiljem teatab Laaman, et on pärast põhjalikku jutuajamist oma pikaage se elukaaslase Lennarti juurde tagasi läinud ja kuulub tema juurde, kuigi on endiselt Keilandisse armunud. Laaman tunnistab: „Sa oled mulle nii tohutult palju andnud, palju enam kui Sa kunagi aimata võid: suurema turvalisuse tunde + tunde et olen midagi väärt“. Kirjas on palju emotsioone – süütunne senise elukaaslase, aga ka Keilandi ees, kahju- ja häbitunne Keilandile haiget tegemise pärast, tänulikkus koos oldud aja eest ning kirjast kumav kaas- ja kohusetunne, mida Laaman ise küll otsesõnu

¹¹ rts k südame rütmihäire

eitab. (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 22/44) Juba tekkinud üksteisemõistmist iseloomustab Laamani tõdemus: „Väga valus on siiski Sulle haiget teha, aga sa võib-olla hoopis mõtled, et on hea, et õigel ajal sellisest inimesest lahti saad. Ei, nii sa vist ei mõtle, sest meil on ju nii palju ühist“ (samas).

Kirjavahetuse viimane säilinud läkitus 30. maist 1996 osutab, et Keiland on Laamanile vahepeal mitu kirja saatnud ja Laaman omalt poolt järeldusele jõudnud, et läks elukaaslase juurde tagasi liialdatud, kaasasündinud vastutustundest. Nüüd on ta „irriteeritud kõigest Lennarti juures, seepärast et tema ei ole Sina“. Ta lisab:

„Selles, et olen Susse armunud, olen muidugi kindel. Millegipärast olen mõelnud, et see ehk on midagi mööduvat. Mulle tuli tagantjärele teatud irreaalsuse tunne, seetõttu, et olen nii täielikult õnnelik, niipea kui olen Sinu läheduses. Su tunne ei petnud Sind: meie armastus on tõesti mõlemapoolne“. (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 23/46)

Kirja lõpus teatab Laaman plaanist esmaspäeval, 3. juunil Keilandiga tema juures Stockholmis kohtuda (samas). Kinnituse Keilandi ja Laamani suhte jätkumisest annab Laamani kirjade säilikusse paigutatud Laamani kiri Helvi Kattaile 29. juulist 1996, milles Laaman kirjeldab enda ja Keilandi reisi Ahvenamaale.

Ilona Laamani ja Harald Keilandi kirjavahetus kujuneb algselt perekondlikust ja kultuurist kantud kontaktist üha tihedamaks emotsionaalseks suhteks, milles põimuvad kirjanduslikud arutelud, teineteise tundmaõppimine, vastastikune tunnustus ning peagi ka sügavamad tunded. Laaman tunnistab, et tema algne eesmärk oli leida Hillar Kattai asemele uus kirjapartner, kellega eesti keelt harjutada, kuid Keilandist saab midagi oluliselt enamat: usaldusisik, tekstide tähelepanelik lugeja, emotsionaalse turvatunde allikas ja inimene, kelle kaudu Laaman tunneb end väärtustatu ja armastatuna.

3.4.3. Ilona Laamani enesekuvand kirjades Harald Keilandile

Kirjades joonistub Laamanist välja enesekuvand kui inimesest, kelle jaoks on oluline mäletamine, kirjutamine, keel, kirjandus, perekond, aga ka tema looming. Ta ei positsioneer ennast siiski selgelt luuletaja või kirjanikuna, milleks Keilandi algne lähenemine võimaluse annaks, vaid jääb pigem vaatleja positsioonile. Intrigeeriv on tema mõtte tutvustada ennast Keilandile käsikirjaliste mälestuste kaudu, milles „vassimist“ ta ise ühtlasi tunnistab. See näitab, et Laaman tajub oma rolli enda elu teadliku kujundaja ja tõlgendajana.

Oluline osa Laamani enesekuvandist on seotud paguluse ja kodumaa suhtega. Eesti elab tema mälestustes ja tunnetes, kuid kodumaareiside kirjeldamine „ühtaegu raskete ja

südantkosutavatena“ osutab vastuolulistele emotsioonidele: side Eestiga on Laamani jaoks vajalik, ent mälestuste Eesti ja tegelik Eesti ei lange enam kokku. Kirjavahetus pakub võimalust luua infovahetuse, raamatute, inimeste, meenutuste ja arutelude kaudu vastuvõetav „Eesti“.

Otsesõnu iseloomustab Laaman ennast pessimistina, suhtudes sellesse siiski humoorikalt ja eneseirooniliselt:

„[...] mina kõikse aeg ootan kõikvõimalikke õnnetusi mis mulle kohe-kohe kaela langevad. Arvan, et see on mingisugune kombinatsioon kohutavalt elavast fantaasiast + depressiivsest põhimeeleolust. Ja kui see õnnetus mida kardan ei tule (ta peaaegu kunagi ei tule) on mul kohe uus õnnetus käepärast. [...] Aga kui kirjutan mul nähtavasti on häbi, või ma ei taha teisi kurvastada, ja siis teised kirjutavad mulle: sina kes oled ikka nii optimistlik. Võibolla ma seepärast kirjutangi nii meelsasti et pean siis mõtlema positiivselt, ja võib-olla kirjade kirjutamisel ongi seepärast mulle nii hea mõju“. (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 10/18)

Selles näites on huumor tihedalt seotud haavatavusega. Laaman ei eita oma depressiivset põhimeeleolu ega hirme, kuid sõnastab need liialduse ja eneseiroonia kaudu nii, et need muutuvad jagatavaks ega mõju adressaadile koormavalt. Keilandile kirjutades võimaldab huumor olla aus, kuid mitte kaitsetu; see loob lähedust, kuid säilitab ka teatava enesekontrolli. Usalduslik suhe Keilandiga julgustab Laamanit ennast veelgi avama. Ta tõdeb:

„Mul on see + või – et ma kunagi midagi ei kahetse. Võibolla tuleb see sellest et mul on õndselt tugev tunne et olen nagu olen ja elu on nagu ta on, mingisugune fatalism, ja mis seal siis veel enam kahetseda. [...] Imelikul kombel olen ise kombinatsioon depressiivsest ja paranoilisest“. (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 11/27)

Laaman kujutab end ka tundliku ja muljetele väga vastuvõtliku inimesena, rõhutades et isegi argine käik poodi ja paar sõna kassapidajaga võivad olla talle elamuseks. Ta ei näi seda võtvat mitte nõrkuse, vaid enda omapärana. Teisalt on temas ressursina olemas emalt päritud entusiasm. Nii kinnitab ta esimese vahetu kohtumise eel: „Harilikult, kui olen midagi otsustanud, viin selle ka läbi. Nii et loodame parimat“. (EKM EKLA, f 417, m 6: 6, 15/35)

Kõige isiklikumal tasandil avaldubki Laamani enesekuvand Keilandiga peetud kirjavahetuses. Laaman on Keilandile tänulik tema pakutud turvalisuse ja väärtustatuse tunde eest, mis osutab Laamani vajadusele olla mõistetud, hoitud ja tõsiselt võetud.

Uurimisküsimustele mõeldes aitavad siinses kirjavahetuses Laamani maailmapilti mõista mäletamise, eesti keele, kodumaa, kirjutamise, kirjanduse, tunnustuse ja emotsionaalse läheduse teemad. Eestil on selles kirjavahetuses ühtaegu mälestuslik,

keeleline ja isiklik mõõde, mis ei lange kokku tegeliku Eestiga, vaid kujuneb kirjade, raamatute, inimeste ja meenutuste kaudu. Isikuomadustest ja väärtustest tõusevad esile tundlikkus, eneseiroonia, haavatavus, vajadus olla mõistetud ning soov hoida eesti keelt ja kirjanduslikku kontakti elavana. Eneseväljendus liigub selles kirjavahetuses väljapeetud ja perekondlikul põhjusel alanud pöördumisest üha isiklikuma, usalduslikuma ja emotsionaalselt avarama suhtluslaadini. Laaman on siin korruga mälu kandja, autor, emotsionaalset lähedust otsiv ja seda omalt poolt pakkuv partner ning tunnustust ettevaatlikult vastu võttev loovisik.

3.5. Enesekuvandite võrdlus

Kolme kirjavahetuse võrdlus näitab, et Ilona Laamani kirjades avalduvat enesekuvandit ei saa koondada üheks püsivaks ja lõplikuks minapildiks. Pigem kujuneb tema „kirjamina“ adressaadipõhiselt ja vastavalt suhtlussituatsioonile. Oma roll on siin kirjavahetuse algatamise põhjusel, kirjapartnerite vahelise suhte eripäradel, kirjade praktilisel eesmärgil, aga ka emotsionaalsel sidemel. Arderile, Uibopuule ja Keilandile kirjutades on Laaman alati äratuntavalt sama inimene, kuid kirjade rõhuasetus on erinev. Arderile kirjutades on esikohal pilt hoolivast, aja jooksul avameelsemaks muutuvast toetavast sugulasest ning kolleegist. Uibopuule kirjutades joonistub välja professionaalne, põhjalik ja vastutustundlik tõlkija. Keilandile saadetud kirjades avaneb Laaman mäletamist oluliseks pidava, tähenduslikku sidet ja emotsionaalset lähedust otsiva ja pakkuva inimesena.

Niisugune erinevus ei väljenda vastuolu, vaid kinnitab kirjažanrile omast adressaadikesksust. Teooriaosas käsitletud arusaam, et kirjas loodud „mina“ kujuneb koos konkreetse „sinaga“, leiab siin kinnitust: Arderi „sina“ võimaldab Laamanil olla peresuhtele omaselt vaba ja argiselt otsekohene, Uibopuu „sina“ ootab täpsust ja usaldusväärsust, Keilandi „sina“ julgustab ennast avama, väärtustama, aga ka oma mälestuste korrastamisega tegelema. Seega ei ole Laamani enesekuvandi võrdlemise eesmärgiks ühe tervikliku portree leidmine, vaid jälgida tuleb, kuidas kesksed jooned kirjavahetuste lõikes erinevas toonis, vormis ja tähenduses korduvad.

Esimese uurimisküsimuse valguses ehk korduvate teemade, motiivide ja probleemide tasandil kerkivad kõigis kolmes kirjavahetuses esile eesti keel, Eesti, kirjandus, mälu, kirjutamine ja inimeste vahelise sideme hoidmine. Need ei esine aga igas kirjavahetuses samal kujul. Arderi puhul tähendab Eesti eelkõige perekondlike sidemete, raamatute ja

kirjanduslike kontaktide võrgustikku. Kuna Arder elab Eestis ning kuulub samal ajal nii Laamani perekonda kui kollegiaalsesse suhtlusringi, saab temast Laamani jaoks mitmetasandiline ühenduslül: ta on sugulane, Eestiga kontakti hoidja, keeleline nõuandja, kirjandusvälja vahendaja ning hiljem ka Laamani tekstide toimetaja.

Uibopuu kirjavahetuses seostub Eesti seevastu peamiselt keele, ajaloo ja tõlkimisega. Laamani jaoks ei ole tõlketöö ainult tehniline ülesanne, vaid võimalus rootsikeelsele lugejale Eesti koju kätte tuua, seda neile arusaadavas vormis. Uibopuu romaanide tõlkimine sunnib teda täpsustama sõnade tähendusi, mõistma ajaloolist tausta ja küsima Eestile omaste nüansside kohta. Kui Arderi kirjavahetuses on Eesti Laamani jaoks selgemini tajutav suhete võrgustikuna, siis Uibopuu ja tõlkimise puhul tulevad mängu kultuurimälu ja ajalooline ruum.

Keilandi korrespondentsis on Eesti seotud mälestuste ja emotsioonidega – siin saab Laaman rääkida kodumaast, lapsepõlvest, perekonnast, kirjandusest ja mälestustest viisil, mis pole sama väljapeetud kui Uibopuuga suheldes, kuid ka mitte nii perekondlikult argine kui Arderi puhul. Eesti on selles mõttevahetuses vastuoluline paik, mis elab Laamani mälus ja keeles, kuid ei lange enam täielikult kokku selle Eestiga, mida ta 1990ndatel külastanud on.

Kirjandus ja kirjutamine ühendavad samuti kõiki kolme kirjavahetust, kuid eri funktsioonides. Arderi ja Laamani puhul on kirjandus perekondlikku ja kollegiaalset suhet laiendav ühisosa. Omavahel arutletakse loetu üle, kuid käsitletakse ka tekstide toimetamist ja kirjastamist. Näib, et Laamani jaoks ei ole probleemiks võtta sellise autori roll, kes vajabki Eesti kirjandusvälja tundva inimese abi. Uibopuu tõlke puhul töötab Laaman teise autori tekstiga, arendades ühtlasi oma keeletaju ja laiendades kirjandusalaseid teadmisi. Keilandiga suheldes muutub kirjandus aga enese tutvustamise ja väärtustamise vahendiks, sest Keiland tunneb Laamani kui loovisiku vastu suurt huvi ning tema tähelepanu annab Laamanile võimaluse end nähtava ja väärtuslikuna tajuda.

Teise uurimisküsimuse ehk isikuomaduste, väärtuste ja hoiakute vaates korduvad kõigis kolmes kirjavahetuses Laamani tundlikkus, eneseiroonia, keeleline teadlikkus, hoolivus ja vajadus ausa kontakti järele. Varieerub see, millised omadused millise suhte kaudu esiplaanile tõusevad. Arderile kirjutades paistab Laaman eelkõige hooliva ja praktilise sugulasena, kes küsib lähedaste käekäigu kohta, saadab tervisi, muretseb ja toetab. Ta kasutab eneseirooniat, et rääkida ilma liigse tõsiduseta tervisest, tujudest, hirmudest ja

argistest raskustest. Laaman võib Arderile kirjutades olla ühtaegu „sünge iseloomuga“, humoorikas, hoolitsev, aga ka haavatav.

Kirjades Uibopuule võib täheldada teistsuguseid omadusi nagu kohusetundlikkus, põhjalikkus, enesekriitilisus ja keeleline täpsus. Laaman ei püüa ennast näidata enesekindla professionaalina, vaid pigem inimesena, kes mõistab ülesande raskust ja võtab seda just seetõttu tõsiselt. Tema korduv viitamine aeglusele või ebakindlusele ei mõju töö vältimisena, vaid osana tekstitruust ja hoolsast hoiakust. Ta tahab tõlkida nii, et tekst oleks rootsi lugejale arusaadav, kuid algteksti tähendus ja toon ei kaoks. Sel moel avaldub Uibopuu kirjavahetuses Laamani kui tõlkija tõenäoline kreedo: keele ja tekstiga tuleb ümber käia hoolikalt, tähelepanelikult ja autori maailma austades.

Laamani kirjades Keilandile võib märgata emotsionaalset haavatavust ja vajadust olla mõistetud. Laaman esitab ennast loomult pessimistliku, tundliku ja muljetele vastuvõtliku inimesena, kasutades selleks samas sageli huumorit või eneseirooniat. Kui kirjavahetuses Uibopuuga määratleb Laaman end peamiselt töö kaudu ja Arderi puhul on seos perekondlik ja kollegiaalne, siis Keilandiga peetud kirjavahetuses rajaneb Laamani enesekuvand pigem kogetud emotsioonidel.

Kolmanda uurimisküsimuse puhul on eneseväljenduse ja suhtluslaadi erinevused hästi jälgitavad. Laamani ja Arderi kirjavahetus algab perekondlikult soojas toonis, muutudes aja jooksul mitmekihilisemaks. Pöördumised, naljad, vahendatavad tervitused, küsimused ja ka isiklikumate teemade käsitlemine loovad mulje suhtlusest, kus Laaman ei pea ennast kuidagi piirama. Samas kirjas võib juttu olla sugulastest, raamatutest, rahast, tervisest, armastusest, luuletustest ja remondist. Arderi ja Laamani kirjavahetus on suhtluslaadilt kõige vabam ja hübriidsem, sest Arderi roll on mitmekülgne – ta on ühtaegu nii noorem sugulane, kirjanduslik vestluspartner, hingesugulane kui ka keeleteimetaja.

Laamani ja Uibopuu kirjavahetuse suhtluslaad on seevastu konkreetsem ja eesmärgipärasem. Kirjad on tõlketöö abivahend ja see peegeldub kirjade vormis: need sisaldavad küsimuste nimekirju, täpsustusi, viisakaid pöördumisi ja vabandusi. Aastate jooksul tekib Laamani ja Uibopuu vahel siiski usalduslikum ja vabam kollegiaalne side, mis avaldub näiteks pöördumiste muutumises ametlikust isiklikumaks. Laamani eneseväljendus jääb siin siiski kontrollitumaks kui Arderi või Keilandi puhul.

Laamani ja Keilandi kirjavahetuses on suhtluslaadi muutus kõige kiirem. See avaldub näiteks üleminekus sinatamisele, mis annab läkitustele vahetult isiklikuma mõõtme. Laaman kasutab kirju sageli enda analüüsimiseks, lubades adressaadil näha oma ebakindlust, aga ka igatsust, tänulikkust ja sisemisi vastuolusid. Kui Arderi puhul kasvab avameelsus kirjades pikema aja jooksul ja Uibopuu puhul jääbki vaid mõõduka kollegiaalse usalduse tasemele, siis Keilandi ja Laamani sisutihe ja võrdlemisi intensiivne kirjavahetus jõuab läbi teha mitu laadimuutust. Samas säilib ka siin üsna pikalt Laamanile omane eneseirooniline, kaitsev distants.

Arderi ja Keilandi kirjavahetuste põhjal võib öelda, et üks Laamani enesekuvandi läbivamaid ja püsivamaid jooni on huumor. See ei ole ainult stiilivõte, vaid eneseesituse ja mõnikord ka enesekaitse mehhanism. Läbi huumoriprisma saab Laaman rääkida oma pessimistlikust loomusest, kehast, tervisest ja hirmudest viisil, mis ei muuda teda kannatavaks või abivajavaks subjektiks. Eneseirooniat võimaldab Laamanil säilitada kontrolli selle üle, kuidas ta ennast esitab. Arderiga on huumor sageli perekondlikult vaba ja mänguline, Uibopuuga pigem tagasihoidlik ja tööalast suhtlust pehmendav, Keilandiga aga kaitsev ja samal ajal lähedust loov. Nii kannab huumor korraga mitut funktsiooni: see loob kontakti, pehmendab ebamugavaid teemasid ja aitab säilitada väärikut.

Olulise joonena torkab silma Laamani vajadus kirjaliku kontakti järele. Kirjad ei ole tema jaoks üksnes teabe edastamise vahend, vaid viis suhteid hoida, ennast mõtestada ja oma kogemust jagada. Kiri kui meedium lubab Laamanil olla korraga ettevaatlik ja avameelne: ta saab valida, mida esile tõsta, mida varjata, mille üle nalja heita ja milline roll endale konkreetsetes suhtes anda.

Kokkuvõttes näitavad kolm kirjavahetust, et Ilona Laamani enesekuvandi kese ei ilmne mitte sarnasuste, vaid erinevuste kaudu. Kõigis kolmes uuritud kirjavahetuses on olulises rollis eesti keel, side Eestiga, kirjanduslik eneseteadvus, tundlikkus ja vajadus olla mõistetud, kuid need jooned võtavad eri adressaatide puhul erineva kuju. Arderile kirjutades on Laaman eelkõige perekondlik, soe ja eneseirooniline, Uibopuule kirjutades vastutustundlik, metoodiline ja keeleliselt täpne, Keilandile kirjutades aga haavatav ja avameelne. Nende kolme eneseesituse koosmõjul kujuneb koondportree Laamanist kui inimesest, kelle identiteet on tugevalt seotud eesti keele, kirjanduse, mäletamise ja suhetega, kuid kelle „mina“ ei püsi muutumatuna, vaid sünnib igas kirjavahetuses vastavalt adressaadile uuesti.

KOKKUVÕTE

Siinses magistritöös uurisin Rootsis elanud eesti luuletaja Ilona Laamani kirjades kujunevat enesekuvandit kolme erineva kirjavahetuse põhjal. Töö keskmes oli küsimus, millise pildi Laaman endast eri adressaatidele kirjutades loob ning kuidas tema eneseesitus kirjasuhte laadist, eesmärgist ja emotsionaalsest lähedusest sõltuvalt muutub. Uurimistöö allikmaterjalina kasutasin Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatavaid Ilona Laamani kirjavahetusi Ott Arderi, Valev Uibopuu ja Harald Keilandiga. Need kolm korrespondentsi erinevad nii kirjavahetuse kestuse, mahu, säilinud kirjade hulga kui ka suhtluslaadi poolest, võimaldades Laamani „kirjamina“ erineva allikmaterjali põhjal vaadelda.

Töö eesmärk oli mõista, milline koondportree Ilona Laamanist tema kirjade põhjal kujuneb ning kuidas eri adressaatidele suunatud eneseesitused selles portrees põimuvad. Uurimus ei käsitlenud kirju otsese ligipääsuna Laamani „tegelikule minale“, vaid tekstidena, milles autor loob endast konkreetse kirjapartneri jaoks sobiva, äratuntava ja tähendusliku „mina“. Sellest lähtuvalt püstitasin kolm uurimisküsimust:

1. Millised korduvad teemad, motiivid ja probleemid aitavad mõista autori maailmapilti?
2. Millised autori isikuomadused, väärtused ja hoiakud kirjades esile tulevad?
3. Kuidas varieerub kirjavahetustes autori eneseväljendus ja suhtluslaad?

Teoreetiliselt toetus töö kirjažanri, erakirja kui kultuuriloolise ja biograafilise allika ning enesekuvandi käsitlustele. Kirja mõisteti ühtaegu suhtlusakti, suhte kandja, teksti ja eneseesituse vahendina. Oluline oli kirja adressaadikesksus, sest kirjas kujunev „mina“ ei teki isoleeritult, vaid dialoogis konkreetse „sinaga“. Kirjavahetuste võrdlemine võimaldas erinevatele kirjapartneritele saadetud tekstide kaudu näha, millised jooned Laamani eneseesituses korduvad ning millised sõltuvad konkreetsest suhtest.

Meetodina kasutati hermeneutilist ja empaatilist lähenemist ning kirjade lähilugemist. Hermeneutiline lähenemisviis sobis uurimuse eesmärgiga, sest kirju ei soovitud käsitleda üksnes faktiliste või biograafiliste tõendite, vaid tähenduslike tekstidena, mille mõte kujuneb konkreetse suhte, ajastu ja kirjutamissituatsiooni kontekstis. Kirjade tõlgendamine eeldas seetõttu liikumist üksikute väljenduste, korduvate motiivide ja tervikliku kirjavahetuse vahel. Empaatiline lähenemine oli vajalik, et mõista Laamani

eneseesitust tema enda kogemusmaailma, paguluse, keelelise kuuluvuse ja isiklike suhete pingeväljas, vältides samal ajal lihtsustavat samastamist või tagantjärele hinnangu andmist. Töö toetus lisaks kirjadele Laamani memuaaridele, intervjuudele ning Laamani elu ja loomingu varasematele käsitlustele, mis aitasid luua analüüsiks vajaliku elu- ja kultuuriloolise tausta.

Uurimistöö tulemusel selgus, et Ilona Laamani ja Ott Arderi kirjavahetus on käsitletavatest korrespondentsidest kõige pikem. Siin põimuvad perekondlikud, kirjanduslikud ja argised teemad. Laaman positsioneerib end esmalt perekondliku sideme hoidjana, kes vahendab teateid Rootsist, küsib sugulaste käekäigu kohta ja püüab sidet Eestiga alal hoida. Aja jooksul muutub suhe mitmekihilisemaks. Arder ei jää Laamani jaoks ainult vennapoja rolli, vaid temast saab kirjanduslik vestluspartner, Eesti kultuurivälja vahendaja, keeleline nõuandja ja Laamani tekstide toimetaja. Kirjades korduvad teemadena teated sugulaste kohta, raamatud, luule, tervis, raha, kodu ja kirjanikutöö. Arderile kirjutades saab Laaman olla korraga soe, hooliv, eneseirooniline, haavatav ja praktiline. Tema enesekuvand liigub tädi rollist vabama ja avameelsema „kirjaminani“, kelle jaoks perekond, kirjandus ja Eesti moodustavad tihedalt seotud võrgustiku.

Valev Uibopuuga peetud kirjavahetuses kujuneb Laamani enesekuvand peamiselt tõlkija rolli kaudu. Kirjavahetuse praktiline alus on Uibopuu romaanide „Lademed“ ja „Keegi ei kuule meid“ rootsi keelde tõlkimine. Võrreldes Arderi ja Keilandiga on see korrespondents eesmärgipärasem ja tõisem. Kirjade keskmes on tõlkeprobleemid, sõnade ja väljendite tähendused, kultuurilised nüansid ning tõlketöö korraldus. Laaman ei esita end enesekindla professionaalina, vaid pigem põhjaliku, kohusetundliku ja enesekriitilise tõlkijana, kes on teadlik ülesande keerukusest. Tema korduvad viited aeglusele ja ebakindlusele ei näita soovi tööst kõrvale hoida või sellest loobuda, vaid osutavad vastutustundlikule suhtumisele teksti, autorisse ja tulevasse lugejasse. Tõlkimine ei ole Laamani jaoks üksnes tehniline ülesanne, vaid ka viis suhestuda eesti keele, kirjanduse ja ajaloo. Uibopuu romaanide tõlkimine sunnib teda täpsustama Eesti maaelu, ajaloo ja kultuurimälu üksikasju ning loob võimaluse tugevdada oma sidet eesti keele ja Eestiga. Kuigi see kirjavahetus jääb üldiselt kontrollitumaks ja ametlikumaks kui teised kaks, muutub selle toon aja jooksul soojemaks ning ettevaatlikust koostööst kujuneb kollegiaalne ja toetav kirjapartnerlus.

Harald Keilandiga peetud kirjavahetus on ajaliselt kõige lühem, kuid emotsionaalselt kõige intensiivsem. See algab perekondliku teate edastamisest, kasvab kiiresti isiklikuks, kirjanduse ja kultuuri teemalisi arutelusid soosivaks ning lõpuks ka romantiliseks suhteks. Keiland pöördub esmalt Laamani kui luuletaja ja kultuurikandja poole ning tema tunnustus annab Laamanile võimaluse tunda end loovisikuna nähtava ja väärtuslikuna. Samal ajal ei võta Laaman seda rolli üheselt omaks, vaid jääb eneseesituses esialgu ettevaatlikuks ja eneseirooniliseks. Keilandile kirjutades avaneb Laaman mälu kandja, aktiivse kirjakeirjutaja, tundliku inimese ja emotsionaalset mõistmist vajava partnerina. Oluliseks saab kodumaa ja mälestuste teema: Eesti elab Laamani jaoks keeles, lapsepõlvemälestustes, perekonna lugudes, kirjanduses ja kirjalikes kontaktides, kuid see pilt ei lange tema jaoks kokku 1990. aastatel külastatud tegeliku Eestiga. Keilandiga suhtlemine lubab Laamanil arutleda oma mälestuste, ema endiselt kestva mõju, haavatavuse, pessimismi, armastuse ja väärtustatuse üle. Selles kirjavahetuses ilmneb kõige selgemalt Laamani vajadus olla mõistetud, hoitud ja tõsiselt võetud.

Kolme kirjavahetuse võrdlus näitas, et Laamani enesekuvand ei ole püsiv ega üheselt määratletav, vaid kujuneb adressaadipõhiselt. Kirjavahetuses Arderiga on Laaman perekondlik, soe, hooliv ja eneseirooniline sugulane ning kolleeg, Uibopuu puhul vastutustundlik, metoodiline ja keeleliselt täpne tõlkija ning Keilandiga suheldes haavatav, mälestusi korrastav ja emotsionaalset lähedust otsiv ning pakkuv kaaslane. Need erinevused ei ole vastuolulised, vaid kinnitavad kirjažanrile omast adressaadikesksust. Laaman on kõigis kolmes kirjavahetuses äratuntavalt sama inimene, kuid erinevad suhted toovad esile tema erinevad rollid, väärtused ja tundelaadid.

Laamani enesekuvandi püsiv tuum ei avaldu niisiis ühes muutumatus minapildis, vaid korduvate motiivide erinevas rakendumises. Eesti keel, mälu, kirjandus ja kirjutamine olid kõigis kolmes kirjavahetuses olulised, kuid Arderi puhul seostusid need eelkõige perekondliku ja kirjandusliku sideme hoidmisega, Uibopuu puhul tõlkimise ja kultuurivahendusega ning Keilandi puhul mälestuste, eneseavamise ja emotsionaalse lähedusega. Samamoodi varieerus Laamani huumor: Arderile kirjutades oli see argine ja sõbralik eneseiroonia, Uibopuuga tööalase ebakindluse ja enesekriitika pehmendaja, Keilandile kirjutades aga viis haavatavuse, pessimismi ja lähedusevajadusega toime tulla.

Ilona Laamani kirjades avalduv enesekuvand ei koondunud niisiis üheks ühtseks ja lõplikuks portreeks, vaid moodustub erinevate eneseesituste kõrvutamise kaudu. Kirjades näeme, kuidas Laamani identiteet on seotud eesti keele, kirjanduse, mäletamise, pagulaskogemuse ja erinevate suhetega, kuid samas ei ole see identiteet staatiline. Laiemalt näitab töö, et kirjavahetused ei ole üksnes isikliku eneseesituse paigad, vaid ka näiteks pagulaskultuuri hoidmise ja arendamise vahend. Laamani kirjad aitavad säilitada sidet Eesti ja diasporaa vahel, lubavad kasutada talle armsat eesti keelt ning võimaldavad mõtestada kuuluvust olukorras, kus kodumaa on ühtaegu mälestus, kultuuriline horisont ja muutunud tegelikkus. Igas kirjavahetuses sünnib Laamani „mina“ uuesti vastavalt sellele, kellele ta kirjutab, millist kontakti ta otsib ja millist rolli konkreetne suhtlusolukord võimaldab. Nii annavad Laamani kirjad väärtusliku sissevaate paguluses kujunenud eesti loovisiku keelelisse, kirjanduslikku ja emotsionaalsesse maailmapilti.

Arhiiviallikad

Arder, Ott 1969. Neli kirja Ilona Laamanile, 2. aprill 1969, d.-ta. Eesti

Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 379, m 44: 9.

Arder, Ott 1970–1997. Üksteist kirja Ilona Laamanile, 22. aprill 1970 – 7. jaanuar 1997, dat.-ta. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 379, m 1: 12.

Keiland, Harald 1995–1996. Kaheksateist kirja Ilona Laamanile, 24. jaanuar 1995 – 26. mai 1996. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 417, m 1: 55.

Laaman, Ilona 1967–1997. Viiskümmend kirja Ott Arderile, sh luuletusi ja kuuldemängu käsikiri, 10. oktoober 1967 – 8. jaanuar 1997. Eesti

Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 379, m 4: 10.

Laaman, Ilona 1971–1995. Kaksikümmend viis kirja Uibopuule, Valev, 10. november 1971 – 24. aprill 1995. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 356 m 68: 12.

Laaman, Ilona 1978–1990. Luuletusi jm., 1978 – 29. jaanuar 1990, d.-ta. Eesti

Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 379, m 39: 9.

Laaman, Ilona 1995–1996. Kaksikümmend kolm kirja Harald Keilandile, 12. jaanuar 1995 – 30. mai 1996. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 417, m 6: 6.

Laaman, Ilona 1996. „Teiega sina peal“ jt. luuletusi, 12. juuli 1996 – 24. oktoober 1996. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 417, m 27: 6.

Laaman, Ilona. EKM EKLA, reg 2017/92.

Uibopuu, Valev 1971–1990. Kaksikümmend seitse kirja Laamanile, Ilona, 6. november 1971 – 22. august 1990. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA f 356, m 15: 29.

Uibopuu, Valev 1981. Kirjavahetus Ilona Laamaniga, 20. jaanuar 1981 – 15. detsember 1981, d.-ta. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA f 356, m 137: 1.

Kasutatud allikad

Ajavaod 2016 = Ajavaod. Riigi mehed: Eduard Laaman. Toim Renita Timak. ERR arhiiv, <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/ajavaod-riigi-mehed-eduard-laaman>, (vaadatud 12.4.2026).

Arder, Árpád 1992. *Kus on Árpádi kuningas?* Tallinn: Logos.

Arder, Ott i.a. Ott Arder. *Eesti Lastekirjanduse Keskus*.
<https://elk.ee/lastekirjandus/kirjanikud/ott-arder/> (vaadatud 15.4.2026).

Arder, Ott 2004. Ott Arder: minu elu neliteistaastakud. *Eesti Päevaleht*, 27. 2.,
<https://epl.delfi.ee/artikkel/50977691/ott-arder-minu-elu-neliteistaastakud>
(vaadatud 15.4.2026).

Altman, Janet Gurkin 1982. *Epistolarity: Approaches to a Form*. Columbus: Ohio State University Press.

Anonymous of... 1971 = Anonymous of Bologna. The Principles of Letter-Writing (Rationes dictandi). *Three Medieval Rhetorical Arts*. Toim James J. Murphy. Berkeley: University of California Press, 222–223.

Barton, David; Nigel Hall 2000. Introduction. *Letter Writing as a Social Practice*. Toim David Barton, Nigel Hall. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–14.

Bazerman, Charles 2000. Letters and the Social Grounding of Differentiated Genres. *Letter Writing as a Social Practice*. Toim David Barton, Nigel Hall. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 15–29.

Chen, Shuhua; Amanda Kelley 2014. Approach to Letters and Letter Writing: An Introduction. *Approaching letters and letter writing*. Toim Shuhua Chen, Amanda Kelley. Oxford: Inter-Disciplinary Press, vii–x.

Dagens ord... 2006 = Dagens ord fredag 10 mars 2006. *Sundsvalls Tidning*, 10.3,
<https://www.st.nu/nyheter/dagens-ord-fredag-10-mars-2006/> (vaadatud 21.5.2026).

Eesti Kirjanike Liit 2004. Ott Arder 26.II 1950 – 26.VI 2004. *Sirp*, 2.7,
<https://www.sirp.ee/s1-artiklid/varia/ott-arder-26-ii-1950-26-vi-2004/> (vaadatud 15.4.2026).

Eesti Kirjanike Liit 2017. Ilona Laaman. 10.II 1934 – 26.VI 2017. *Looming*, 8, 1222–1223.

Eiranen, Reetta 2015. The Narrative Self: Letters and Experience in Historical Research. *Private and Public Voices: An Interdisciplinary Approach to Letters*

- and Letter Writing*. Toim Karin Koehler, Kathryn McDonal-Miranda. Oxford: Inter-Disciplinary Press, 77–99.
- Eller, Helmi 1969. Seitse noort novellisti. *Eesti Päevaleht/Estniska Dagbladet*, 11.2.
- Gadamer, Hans-Georg 2004a. *Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa*. Toim Ismo Nikander. Tampere: Vastapaino.
- Gadamer, Hans-Georg 2004b. *Truth and Method*. London, New York: Continuum.
- Grabbi, Hellar 1987. Kõnnime Õrna hobuse tänaval, kivikindlalt. *Mana*, 56, 80–82.
- Greenblatt, Stephen 2005 [1980]. *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grünthal, Ivar 1982. Kui selgineb. *Mana*, 50, 87–88.
- Hagelstam, Sonja 2011. Rakas sotilaani! Kirjeiden kirjoittaminen jatkosodan poikkeusoloissa. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen, Kirsi Vainio-Korhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 299–328.
- Hinrikus, Rutt 2000. Ilona viimane tulemine. *Eesti Päevaleht*, 5.2.
- Hinrikus, Rutt 2008. 1960. aastate debütandid – pagulaskirjanike viimane põlvkond. *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Toim Piret Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 207–209.
- Hinrikus, Rutt 2019. Lugejale. *Eesti elulookirjutus: antoloogia*. Koost Rutt Hinrikus, Tiina Ann Kirss. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 5–7.
- Hollo, Maarja 2023. „I am like green firewood – not going out, not catching fire!“ A Prisoner’s Self-Portrait in Letters. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 90, 63–80.
- Hukka, Anna 2023a. Kirjanik Valev Uibopuu perekondlik kirjavahetus eksiilis: ühise kirjade ruumi loomine distantisi lühendamise abil. *Mäetagused*, 86, 123–138. <https://doi.org/10.7592/MT2023.86.hukka>
- Hukka, Anna 2023b. Nostalgia identiteetin rakentajana. Valev Uibopuun pakolaisvuosien kirjeenvaihto. *Historiallinen aikakauskirja*, 121:2, 126–137.
- Halldórsdóttir, Erla Hulda 2014. Elämä kirjeissä. Miten representoida jo representoitua elämää. *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*. Toim Heini Hakosalo, Sija Jalagin, Marianne Junila, Heidi Kurvinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 172–185.
- Intervjuu 1980 = Intervjuu. Harald Keiland. ERR audioarhiiv, 7.7., <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/intervjuu-harald-keiland>, (kuulatud 12.5.2026).
- Jolly, Margaretta; Liz Stanley 2005. Letters as / not a genre. *Life Writing*, 2(2), 91–118.

- Jung, Carl Gustav 2015. *Mina ja alateadvus. Mina ja alateadvuse vahelised seosed*. Keila: Sator.
- Juske, Ants 1999. Maailmakuulsa Mark Chagalli litograafiad jõudsid Pärnusse. *Eesti Päevaleht*, 25.10, <https://epl.delfi.ee/artikkel/50778272/maailmakuulsa-mark-chagalli-litograafiad-joudsid-parnusse> (vaadatud 24.4.2026).
- Kaalep, Ain 1997. Harald Keiland 12. VIII 1921–12. III 1997. *Kultuurileht*, 21.3.
- Kepp, Õne 1993. Ilona Laamani väikesed inimesed. *Keel ja Kirjandus*, 7, 399–403.
- Kepp, Õne 1994. Nii on see inimeseks olemine. Inimesekontseptsioon ja eksistentsiaalne elutunnetus. *Eesti pagulaskirjandus 1944–1992: luule*. Toim Õne Kepp, Arne Merilai. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 35–48.
- Kepp, Õne 2000. Sõnad, ümin, vaikus. *Keel ja Kirjandus*, 7, 524–525.
- Kepp, Õne 2008. Sipelgad kosmoses. *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Toim Piret Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 499–505.
- Kiin, Sirje 1989. Kohtumine Ilona Laamaniga. *Looming*, 4, 497–499.
- Kirss, Tiina Ann 2019. Kirjad. *Eesti elulookirjutus: antoloogia*. Koost Rutt Hinrikus ja Tiina Ann Kirss. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 221–226.
- Koivisto, Hanne 2013. Yksilö ja valta – oikeustapahtumaa kuvaavien lähteiden ristiinlukeminen. *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. Toim Asko Nivala, Rami Mähkä. Turku: Painosalama Oy, 136–169.
- Koržets, Vladislav 2004. Mõni sõna sõber Oti ja luuletaja Ott Arderi surma puhul. *Keel ja Kirjandus*, 10, 789–791.
- Kruus, Oskar 1995. *Eesti kirjarahva leksikon*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kruus, Oskar ja Heino Puhvel (1995) 2000. *Eesti kirjanike leksikon*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2010. Mõistete rägastikus: autobiograafiast omaelulookirjutuseni. *Methis. Studia Humaniora Estonica*, 5–6, 7–19.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2015. The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain. *Life Writing*, 12 (2), 161–175.
<https://doi.org/10.1080/14484528.2015.1022929>
- Laak, Marin 2014. Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide. *Methis. Studia Humaniora Estonica*, 13, 148–172. <https://doi.org/10.7592/methis.v10i13.1308>
- Laaman, Ilona 1994. Ja nii minust eestlane sai. *Keel ja Kirjandus*, 11, 693–694.

- Laaman, Ilona 1997. *Vesi ahjus ehk elu kommentaaridega*. Loomingu Raamatukogu 28–30. Toim Anu Saluäär. Tallinn: Kirjastus Perioodika.
- Laaman, Ilona 2007. Tatjana. *Akadeemia*, 19(5), 1060–1011.
- Lahtinen, Anu 2011. Kirjeenvaihdon alkuvaiheita. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen, Kirsi Vainio-Korhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 28.
- Lahtinen, Anu; Maarit Leskelä-Kärki; Kirsi Vainio-Korhonen; Kaisa Vehkalahti 2011. Kirjeiden uusi tuleminen. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen, Kirsi Vainio-Korhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–27.
- Lejeune, Philippe 2010. Autobiograafiline leping. *Methis*. *Studia Humaniora Estonica*, 5–6, 196–223.
- Lejeune, Philippe 2013. Autobiograafiline leping kakskümmend viis aastat hiljem. *Vikerkaar*, 1–2, 134–146.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2009. Kirjeiden kulttuurihistoriaa ja tulkinnan ongelmia. *Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historian seura*. <https://www.kasvhistseura.fi/julkaisut/kasvatuksen-historian-ensyklopedia/tekstej%C3%A4-alan-tutkimusmetodologiasta-jamenetelmist%C3%A4/13> (vaadatud 19. aprill 2026).
- Leskelä-Kärki, Maarit 2013. Samastumisia ja etääntymisiä. *Elämäkerta historiantutkimuksen kysymyksenä. Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. Toim Asko Nivala, Rami Mähkä. Turku: Painosalama Oy, 25–48.
- Liivamets, Maire 2008. Valev Uibopuu. *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Toim Piret Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 86–93
- Lyons, Martin 2012. New Directions in the History of Written Culture. *Culture & History Digital Journal*, 1(2), 1–9. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/chdj.2012.007>
- Monagle, Clare; Carolyn James; David Garrioch; Barbara Caine 2023. *European Women's Letter-writing from the Eleventh to the Twentieth Centuries*. Amsterdam: Amsterdam University Press, <http://www.jstor.org/stable/jj.4418223> (vaadatud 10.05.2026).
- Nerman, Robert 2007. Poska tänava majad pakatavad kultuuriloost. *Postimees*, 16.11. <https://www.postimees.ee/1727597/poska-tanava-majad-pakatavad-kultuuriloost> (vaadatud 11.5.2026).
- Nõu, Enn 1971. Vestlus Ilona Laamaniga tema esikluulekogu puhul. *Eesti Päevaleht/Estniska Dagbladet*, 11.9.
- Nõu, Helga 2000. Riigikogu sünnipäevakingiks. Helga Nõu intervjuu Ilona Laamaniga. *Eesti Päevaleht*, 5.2.

- Ojamaa, Triinu 2017. Festivalide funktsioon kodu- ja eksiileesti kultuurisuhtluse kujunemisloos. *Methis. Studia Humaniora Estonica*, 19, 8–30.
- Ojamaa, Triinu 2022. Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum. *Methis. Studia humaniora Estonica*, 29, 70–91. <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19032>
- Ojamaa, Triinu 2024. Harald Keilandi ja Ilmar Malini kirjavahetus: vaateid Eesti oludele lähedalt ja kaugelt. *Tuna*, 4, 105–125.
- Ojamaa, Triinu; Maarja Hollo 2023. Kirjažanrist Euroopa kultuuriloos ning kirjavahetuste avaldamisest ja uurimisest Eestis. *Mäetagused*, 86, 5–30.
- Ollitervo, Sakari 2013. Filosofinen hermeneutiikka ja kulttuurihistoria. Elämäkerta historian tutkijaksi kysymyksenä. *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. Toim Asko Nivala, Rami Mähkä. Turku: Painosalama Oy, 193–221.
- Rüütelmaa, Kristina 1995. *Ilona Laamani luule*. Bakalaureusetöö. Juhendanud Karl Muru. Tartu Ülikool, eesti kirjanduse õppetool.
- Schuster, Jörg 2020. Literaturwissenschaft (Neuere deutsche Literatur). *Handbuch Brief*. Toim Marie Isabel Matthews-Schlinzig, Jörg Schuster, Gesa Steinbrink, Jochen Strobel. Berlin, Boston: De Gruyter, 6–18.
- Raamatukoi 1997. Toim Katrin Seppel. ERR arhiiv, <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/raamatukoi-5>, (vaadatud 24.04.2026).
- Saade väliseestlastele 1969 = Saade väliseestlastele. Väliskülaste muljeid juubelilaulupeolt. ERR audioarhiiv, 29.6., <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/saade-valiseestlastele-valiskulaliste-muljeid-juubelilaulupeolt>, (kuulatud 12.5.2026).
- Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. *Auto/Biography*, 12, 201–235. <https://doi.org/10.1191/0967550704ab0140a>
- Stanley, Liz 2011. The Epistolary Gift, the Editorial Third-Party, Counter-Epistolaria: Rethinking the Epistolarium. *Life Writing*, 8:2, 135–152. <https://doi.org/10.1080/14484528.2011.559732>
- Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee/>
- Tavaste, Mare 2020. Hillar Kattai 10. veebr 1920 – 30. aug 1994. *Sajandi raamatukoguhoidjad. Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing*, 19.2., <https://raamatukoguyhing.wixsite.com/sajandirhoidjad/hillar-kattai> (vaadatud 07.03.2026).
- Terry-Roisin, Elizabeth 2025. Renaissance Self-Fashioning after 44 Years: Hybridity, Conversos, Individuation, and littérature totale. *The Historical Journal*, 68, 466–497. doi:10.1017/S0018246X24000499.

- Süda vaatab... 1990 = Süda vaatab kiikriga. Ilona Laaman. Toim Helle Tiisväli. ERR arhiiv, <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/suda-vaatab-kiikriga-ilona-laaman>, (vaadatud 24.4.2026).
- Toona, Elin; Alur Reinans; Ilona Laaman; Peep Kivikas; Allan Tamm; Silvi Oja; Enn Nõu 1968. *Tont teab*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Tungal, Leelo 2006. Ikka olla loetav. Järelsõna. Ott Arder, *Luule sünnib kus sünnib kui sünnib*. Tallinn: Tänapäev, 293–301.
- Tüür, Kadri 2016. Raamatutega läbi raudse eesriide. Raissa Kõvamehe kirjad Artur Keskülale. *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Toim Leena Kurvet-Käosaar, Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 202–224.
- Vaher, Vaapo 2019. *Hiiumaa kirjanduse lugu 2. Esseid ja uurimusi*. Kärkla: Hiiumaa Teabekapital.
- Valev Uibopuu i.a. Võrumaa Keskraamatukogu koduleht. Valev Uibopuu. <https://lib.werro.ee/valev-uibopuu> (vaadatud 25.05.2026).
- Valev Uibopuu 1997 = Valev Uibopuu 19.X 1913 – 18.III 1997. *Kultuurileht*, 21.3.

SUMMARY

A Self Created in Letters: Ilona Laaman's Self-Image in Three Correspondences

This master's thesis examines the self-image constructed in the letters of Ilona Laaman, an Estonian poet who lived in Uppsala, Sweden. The study focuses on three different correspondences preserved in the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum: Laaman's correspondence with her nephew, the poet and translator Ott Arder; with the Estonian writer Valev Uibopuu; and with the physician, art collector and culture enthusiast Harald Keiland. The aim of the thesis is to understand what kind of composite portrait of Laaman emerges from these correspondences and how her self-presentation changes according to the addressee, the purpose of the exchange and the emotional quality of the relationship.

The thesis does not treat letters as direct and transparent access to the author's "real self". Instead, letters are understood as relational and addressee-oriented texts in which the writer creates a textual "I" for a particular recipient. This approach makes it possible to analyse Laaman's self-image as something that is not fixed or singular, but shaped through interaction. The main research question asks what kind of image of herself Laaman constructs in different correspondences. Three supporting questions guide the analysis: which recurring themes, motifs and problems help to illuminate her worldview; which personal qualities, values and attitudes appear in the letters; and how her mode of expression and communication style vary from one correspondence to another.

The theoretical part of the thesis discusses the letter as a genre and form of communication, the private letter as a cultural-historical and biographical source, correspondence as an object of research, and the concepts of self-image, self-narration and self-presentation. Particular attention is paid to the dialogical and relational nature of letters. A letter is always directed toward someone, and therefore the "I" of the letter is formed together with an actual or imagined "you". The analysis is based on a hermeneutic and empathetic approach combined with close reading. Laaman's memoirs, interviews and earlier studies of her life and work are used as supporting material in order to establish the necessary biographical and cultural context.

The correspondence between Ilona Laaman and Ott Arder is the longest of the three. It begins in 1967 and continues, although fragmentarily, until 1997. In this exchange, family matters, literature, books, editing, health, money, home, love and contacts with Estonia are closely intertwined. At first, Laaman positions herself primarily as a relative, an aunt who maintains family ties across the Iron Curtain and mediates news from Sweden. Over time, however, the relationship becomes more layered. Arder is not only a nephew, but also a literary conversation partner, a mediator of the Estonian literary field, a linguistic adviser and, later, an editor of Laaman's texts. In the letters to Arder, Laaman appears warm, caring, practical, self-ironic and increasingly open. Her humour is especially important: it allows her to speak about vulnerability, illness, fear and everyday difficulties without becoming merely an object of pity. In this correspondence, Laaman's self-image develops from a family-centred role into a freer and more intimate "letter-self", in which family, literature and Estonia form a closely connected network.

The correspondence with Valev Uibopuu is more professional and purpose-driven. Its practical basis is Laaman's translation of Uibopuu's novels "Lademed" and "Keegi ei kuule meid" into Swedish. The letters mainly concern translation problems, the meanings of words and expressions, cultural nuances, historical background and the organisation of translation work. In this exchange, Laaman constructs her self-image above all through the role of the translator. She does not present herself as a fully confident professional, but rather as a careful, responsible and self-critical translator who is aware of the complexity of the task. Her repeated references to slowness and uncertainty do not indicate avoidance of work; instead, they show her serious attitude toward the original text, the author and the future Swedish-speaking reader. For Laaman, translation becomes not only a technical activity, but also a form of cultural mediation and a way of relating to Estonian language, literature and history. Although this correspondence remains more controlled and formal than the other two, its tone becomes warmer over time and develops into a collegial and supportive exchange.

The correspondence with Harald Keiland is the shortest, but emotionally the most intense. It begins in 1995 with a family-related message, but soon develops into a personal and romantically coloured relationship that also includes discussions of literature, culture and memory. Keiland approaches Laaman as a poet and bearer of Estonian culture, and his recognition gives her an opportunity to experience herself as

visible and valued. At the same time, Laaman does not accept this role without hesitation; she remains cautious and self-ironic in her self-presentation. In the letters to Keiland, she appears as a person who values memories, seeks meaningful emotional contact and reflects on her past, her mother's influence, vulnerability, pessimism, love and the need to be understood. Estonia has a special role in this correspondence: for Laaman, it exists in language, childhood memories, family stories, literature and written contacts, but it no longer fully coincides with the actual Estonia she encounters in the 1990s. This correspondence most clearly reveals Laaman's need to be taken seriously, understood and emotionally supported.

The comparison of the three correspondences indicates that Laaman's self-image cannot be reduced to one stable and final portrait. The same central elements recur in all three exchanges: the Estonian language, Estonia, literature, memory, writing, humour, sensitivity and the need for genuine contact. Yet these elements take different forms depending on the addressee. In the letters to Arder, Laaman is primarily a warm, caring and self-ironic relative and colleague. In the letters to Uibopuu, she is a responsible, methodical and linguistically precise translator. In the letters to Keiland, she is vulnerable, memory-oriented and emotionally open. These differences are not contradictions, but expressions of the addressee-centred nature of the letter genre.

More broadly, the thesis shows that correspondence is not only a space of personal self-presentation, but also a means of maintaining and developing exile culture. Laaman's letters help preserve connections between Estonia and the diaspora, allow her to use the Estonian language that is central to her identity, and enable her to reflect on belonging in a situation where the homeland is at once a memory, a cultural horizon and a changed reality. In each correspondence, Ilona Laaman's "I" is created anew according to whom she writes to, what kind of contact she seeks and what role the specific communicative situation makes possible. Thus, her letters offer valuable insight into the linguistic, literary and emotional worldview of an Estonian creative figure formed in exile.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kristina Aimla-Volkov,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

„Enesekuvand kirjades Ilona Laamani kolme kirjavahetuse näitel“,

mille juhendaja on Leena Käosaar,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Kristina Aimla-Volkov

25.05.2026